

Litak, Stanisław

Bractwa religijne w Polsce przedrozbiorowej XIII-XVIII wiek. Rozwój i problematyka

Przegląd Historyczny 88/3-4, 499-523

1997

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

STANISŁAW LITAK

Bractwa religijne w Polsce przedrozbiorowej XIII-XVIII wiek. Rozwój i problematyka

Jeszcze obecnie można powtórzyć za J. Kłoczowskim, który pisał w 1956 r., że „w ogólności bractwa przedreformacyjnej Polski i Śląska są nam bardzo mało znane”¹. Niemniej od tego czasu powstało wiele interesujących studiów, jak prace B. Panka², J. Nowackiego³, B. Kumora⁴, E. Wiśniewskiego⁵, H. Zaremskiej⁶, H. Borcza⁷ i I. Czarczińskiego⁸ rzucających nieco więcej światła na bractwa średniowiecznej Polski. Ale problem bractw, to nie tylko średniowiecze. Właściwie wielki ich rozwój w Polsce nastąpił dopiero w czasach nowożytnych, w okresie reform kościelnych po soborze trydenckim. Proces rozprzestrzeniania się bractw w tym czasie lepiej znamy dzięki takim autorom, jak już wspomniani: H. Borcz, B. Kumor, J. Nowacki i B. Panek, oraz w rezultacie studiów P. P. Gacha⁹, J. Flaga¹⁰, H. Ruciń-

¹ J. Kłoczowski, *Dominikanie polscy na Śląsku w XIII-XIV wieku*, Lublin 1956, s. 267.

² B. Panek, *Dzieje bractwa Szkaplerza Św. przy kościele oo. karmelitów w Krakowie na Piasku do końca XVII w.*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” t. X, 1963, z. 1-4, s. 39-59.

³ J. Nowacki, *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. III: *Archidiecezja poznańska w granicach historycznych i jej ustrój*, Poznań 1964, s. 737-753.

⁴ B. Kumor, *Kościelne stowarzyszenia świeckich na ziemiach polskich w okresie przedrozbiorowym*, „Prawo Kanoniczne” t. X, 1967, nr 1-2, s. 289-356.

⁵ E. Wiśniewski, *Bractwa religijne na ziemiach polskich w średniowieczu*, „Roczniki Humanistyczne” t. XVII, 1969, z. 2, s. 51-81.

⁶ H. Zaremska, *Bractwa w średniowiecznym Krakowie. Studium form społecznych życia religijnego*, Warszawa 1977.

⁷ H. Borcz, *Bractwa religijne w kościołach parafialnych diecezji przemyskiej w okresie przedrozbiorowym*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” t. XXVIII, 1981, z. 4, s. 77-90.

⁸ I. Czarcziński, *Bractwa w wielkich miastach państwa krzyżackiego w średniowieczu*, Toruń 1993.

⁹ P. P. Gacha, *Bractwa kościelne w Krakowie pod koniec XVI w.*, „Sprawozdania Tow. Naukowego KUL” t. XVIII, 1969, wyd. 1970, s. 131-134.

¹⁰ J. Flaga opublikował kilka artykułów na temat bractw, z których najważniejsze to: *Bractwa religijne w archidiaconacie lubelskim do początku XVII wieku (1604)*, „Roczniki Humanistyczne” t. XXI, 1973, z. 2, s. 141-168; tenże, *Bractwa i sodalicje jezuitów w Polsce w 2. połowie XVIII w.*, „Summarium”, nr 3 (23), 1974, s. 144-148; tenże, *Bractwa i przejawy ich życia religijnego w 2. połowie XVIII wieku na przykładzie diecezji płockiej*, „Roczniki Humanistyczne” t. XXIV,

skiego¹¹, K. Kuźmak¹² i W. Bochnak¹³. Sporo materiału na temat bractw zawiera monografia diecezji łuckiej L. Królika¹⁴, archidiecezji lwowskiej J. Krętosza¹⁵ i diecezji warmińskiej A. Kopiczki¹⁶. Powstało też kilka wartościowych prac magisterskich na temat bractw¹⁷. Nie znaczy to jednak, że bractwa w okresie XVI-XVIII w. zostały już wszechstronnie opracowane. Wymienione prace mają na ogół charakter przyczynkarski. Niektóre z nich budzą nawet uzasadnione wątpliwości z punktu widzenia metodycznego¹⁸. Lepiej opracowany jest Śląsk, który od XIV w. nie należał już do Polski. Natomiast bractwa na ziemiach polskich opracowane są tylko fragmentarycznie. Można więc powiedzieć, że problem bractw religijnych w Polsce jest jeszcze w dużej mierze tematem dziewiczym, czekającym na swoich autorów.

Na podstawie istniejącego stanu badań trudno byłoby więc przedstawić dzieje bractw w Polsce w sposób wyczerpujący. Możliwa jest już jednak pierwsza orientacja w ich rozwoju, rodzajach i liczbie. Niniejszy artykuł jest więc tylko próbą takiego przybliżenia problematyki bractw w okresie od średniowiecza do czasów oświecenia. Przy czym w zasadzie pominiemy bractwa cechowe, wymagające oddzielnego potraktowania. Jest to tylko lekkie dotknięcie szerokiego zagadnienia bractw, wiążącego się z panującymi w danym okresie historycznym tendencjami w teologii, historii Kościoła, pobożności i kulturze, a przede wszystkim w społeczeństwie¹⁹. Bractwa bowiem, to małe, zorganizowane na zasadzie dobrowolności, w pewnym stopniu autonomiczne, erygowane przez władzę kościelną społeczności wiernych obojga płci, wywodzących się z różnych stanów i warstw społecznych, funkcjonujące przy kościołach podległych biskupom lub zakonom i realizujące

1976, z. 2, s. 35-67; tenże, *Bractwa religijne w archidiaconacie lubelskim do końca XVIII wieku. Chronologia i terytorialne rozmieszczenie*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” (ABMK) t. XLII, 1981, s. 295-344; tenże, *Rekrutacja do bractw religijnych w XVII i XVIII wieku na przykładzie archidiaconatu lubelskiego*, „Roczniki Humanistyczne” t. XXXV, 1991, z. 2, s. 101-114.

¹¹ H. Ruciński, *Bractwo literackie w Koprzywnicy jako obraz struktury społecznej miasteczka w latach 1694-1795*, PH t. LXV, 1974, z. 2, s. 263-280.

¹² K. Kuźmak, *Bractwa Matki Boskiej Wspomożycielki Chrześcijan na ziemiach polskich w XVIII stuleciu. Studium z dziejów kultu maryjnego i wspólnot chrześcijańskich w dawnej Polsce*, Rzym 1973. Jest to najlepsza praca na temat bractw w języku polskim.

¹³ W. Bochnak, *Religijne stowarzyszenia i bractwa katolików świeckich w diecezji wrocławskiej (od XVI w. do 1810 r.)*, Wrocław 1983.

¹⁴ L. Królik, *Organizacja diecezji łuckiej i brzeskiej od XVI do XVIII wieku*, Lublin 1983, s. 334-347.

¹⁵ J. Krętosz, *Organizacja archidiecezji lwowskiej obrządku łacińskiego od XV wieku do 1772 roku*, Lublin 1986, s. 274-286.

¹⁶ A. Kopiczko, *Ustrój i organizacja diecezji warmińskiej w latach 1525-1772*, Olsztyn 1993, s. 225-239.

¹⁷ J. Alberski, *Średniowieczne bractwo literackie NMP w Pilźnie na tle bractw literackich w Polsce*, Tarnów 1961 [maszynopis w Bibliotece KUL]; J. Piróg, *Geneza i rozwój bractw różańcowych w Polsce do roku 1604*, Lublin 1966 [maszynopis w Bibliotece KUL]; T. Ryk, *Bractwo św. Urszuli w Krakowie*, [w:] *Materiały do dziejów społeczno-religijnych w Polsce*, pod red. Z. Sułowskiego i E. Wiśniowskiego, Lublin 1974, s. 21-94; E. Bondyra-Flisiak, *Bractwa religijne w Turobinie*, 1996 [praca w Archiwum KUL].

¹⁸ Por. rec. pracy L. Królika, M. Sobieraj: KH t. XCIII, 1986, nr 1, s. 237-238 oraz rec. pracy J. Krętosza: Z. Budzyński, „Nasza Przeszłość” (NP) t. LXVII, 1987, s. 251-263.

¹⁹ Na temat znaczenia bractw por. G. Le Bras, *Esquisse d'une histoire des confréries* oraz tenże, *Les confréries chrétiennes. Problèmes et propositions*, [w:] tenże, *Etudes de sociologie religieuse* t. II, Paris 1956, s. 418-422 i 423-469.

własne cele publiczno-religijne i społeczne²⁰. Człowiek średniowieczny, a nawet jeszcze żyjący w XVII i XVIII w., był w większym stopniu niż nam się to często wydaje istotą społeczną, tkwił w jakiejś korporacji, był przez nią wychowywany, utożsamiał się z jej założeniami i celami. W niej kształtowała się jego mentalność, wyrażająca się między innymi w odpowiedniej pobożności i nastawieniu społecznym, propagowanych przez bractwa²¹. Przynależność do bractwa uważano za gwarancję zbawienia²². Celem artykułu nie jest wyczerpanie problematyki, lecz raczej zwrócenie uwagi na znaczenie zagadnienia bractw w Polsce.

Niniejszy artykuł ma charakter przeglądowy. Jest tylko w niewielkim stopniu oparty na źródłach. Spośród wielu materiałów źródłowych zarówno proveniencji kościelnej, jak i zwłaszcza miejskiej, wykorzystano jedynie niektóre akta wizytacji kościelnych z XVIII w. Sięgnięto także do relacji biskupich o stanie diecezji wileńskiej i żmudzkiej z XVII i XVIII w., przesyłanych w dość regularnych odstępach czasu do Rzymu²³. Zostały również wzięte pod uwagę opublikowane przez B. Kumora²⁴ i E. Wiśniowskiego²⁵, mające wartość źródłową, materiały do parafii archidiaconatu nowosądeckiego, prepozytury tarnowskiej i prepozytury wiślickiej, odnoszące się do okresu od XIV w. do końca XVIII w. oraz tylko nieliczne inne źródła.

Bractwa jako forma życia religijnego i społecznego pojawiają się bardzo wcześnie, bo już w IV w. Nie będziemy tu jednak powtarzać znanych już ich początków, ściśle związanych z działalnością pierwszych wspólnot o charakterze zakonnym. Wystarczy wspomnieć, że bractwa laickie tzn. skupiające przede wszystkim ludzi świeckich, pojawiły się na Zachodzie w VIII w., a ich wielki rozwój nastąpił w XII i XIII w. w związku z rozwojem zakonów²⁶. Wszystkie stawiały sobie cele pobożnościowe. Ale niektóre z nich kładły także nacisk na działalność społeczną i gospodarczą. Były więc bractwa ascetyczno-dewocyjne, charytatywne, opiekuńcze, ubogich, bractwa rycerskie, pokutnicze (np. biczowników) i inne²⁷. Niektóre zajmowały się budową kościołów, dróg i mostów, z innymi były związane szpitale-przytułki. Swoje bractwa posiadały takie korporacje średniowieczne, jak cechy. Jedne bractwa dały początek zgromadzeniom zakonnym, inne prowadziły do herezji. Kościół nierzadko patrzył na nie podejrzliwie, dążąc np. w klasycznym

²⁰ Por. K. K u ź m a k, *Bractwo Kościelne*, [w:] *Encyklopedia Katolicka* t. II, Lublin 1985, kol. 1016.

²¹ Por. G. L e B r a s, *Les confréries*, s. 423-424, 448-450.

²² Por. J. L o r t z, *Die Reformation in Deutschland* t. I, Freiburg 1962, s. 114.

²³ *Relationes status dioecesis in Magno Ducatu Lituaniae. I. Dioecesis Vilnensis et Samogitiae. Pluribus adlaborantibus in unum rededit P. Rabikauskas*, Romae 1971.

²⁴ B. K u m o r, *Archidiaconat sądecki. Opracowanie materiałów źródłowych do Atlasu historycznego Kościoła w Polsce*, ABMK t. VIII, 1964, s. 271-303, t. IX, 1964, s. 93-386; t e n ż e, *Prepozytura tarnowska. Opracowanie materiałów źródłowych do Atlasu historycznego Kościoła w Polsce*, ABMK t. XII, 1966, s. 207-288.

²⁵ E. W i ś n i o w s k i, *Prepozytura wiślicka do schyłku XVIII wieku. Materiały do struktury organizacyjnej*, Lublin 1976.

²⁶ Por. H. D u r a n d, *Confrérie*, [w:] *Dictionnaire de droit canonique* t. IV, Paris 1949, kol. 128-176; G. L e B r a s, *Esquisse*, s. 419-420; t e n ż e, *Les confréries*, s. 424-434; J. K ł o c z o w s k i, *Wspólnoty w chrześcijaństwie zachodnim od starożytności do XV wieku*, Kraków 1964, s. 230-246; E. W i p s z y c k a, *Świeckie bractwa w życiu religijnym chrześcijańskiego Egiptu*, PH t. LIX, 1968, z. 3, s. 447-463; E. W i ś n i o w s k i, *Bractwa*, s. 53; K. K u ź m a k, *Bractwo*, kol. 1013-1016; I. C z a r c i Ń s k i, op. cit., s. 10-13.

²⁷ J. K ł o c z o w s k i, *Wspólnoty*, s. 242-243; K. K u ź m a k, *Bractwo*, kol. 1014.

okresie rozwoju bractw na Zachodzie, w XII-XIII w., do ich ograniczenia²⁸. Rozwój ten był tak duży, że już w XIII-XV w. bractwa objęły większą część społeczeństw Europy zachodniej²⁹.

Na ziemiach polskich bractwa pojawiły się najwcześniej, już w XIII w., na Śląsku. Na innych terenach trwale należących do państwa polskiego właściwy ich rozwój nastąpił dopiero w XIV i XV w. Najwcześniej pojawiły się więc bractwa w diecezji wrocławskiej, a więc najbardziej wysuniętej na zachód, pozostającej pod wpływem kultury niemieckiej. Do najstarszych bractw tej diecezji należały bractwa szpitalne. Najwcześniejsze z nich, będące równocześnie najstarszym znanym bractwem na Śląsku w ogóle, było bractwo szpitalne w Środzie Śląskiej, erygowane w 1245 r. Pięć lat później podobne bractwo powstało w Ziębicach, a następnie w latach 1232-1261 w Bolesławcu i w 1298 r. — w Bolkowie. Natomiast w 1286 r. powstało w Świdnicy pierwsze (być może cechowe) śląskie bractwo kurkowe (strzeleckie). W XIV w. powstały na Śląsku tylko 4 bractwa, mianowicie Najświętszej Marii Panny w Raciborzu (1343), szpitalne w Prusicach (1347) oraz Zwiastowania NMP w Głogowie i Niepokalanego Poczęcia NMP w Nysie w latach 1372-1410. Wielki rozwój bractw na Śląsku nastąpił dopiero w XV w., kiedy ich tu powstało aż 36. Jego dynamika nieco osłabła w XVI w., ale mimo bardzo silnych wpływów reformacji, powstało ich jeszcze w tym stuleciu w diecezji wrocławskiej 31³⁰.

Bractwa rozwijały się także w diecezji warmińskiej, powstałej w 1243 r. i pozostającej od 1255 r. w ramach nowo utworzonej metropolii ryskiej³¹. Ich rozwój aż do reformacji był podobny, jak w innych diecezjach państwa krzyżackiego. Apogeum rozwoju bractw w diecezji warmińskiej przypada dopiero na drugą połowę XIV w. Rozwijają się one także i w XV w. Skupiskiem bractw już w XIV i XV w. był hanzeatycki Elbląg. Począwszy od 1334 r. w Starym (kościół św. Mikołaja) i Nowym Mieście (kościół Trzech Króli) Elblągu powstało w sumie 7 różnego rodzaju bractw³². W pierwszej połowie XIV w. powstały także zrzeszające bogatych kupców rycerskie bractwa św. Jerzego w Elblągu i w Braniewie oraz podobne stowarzyszenia w Dworach Artusa erygowane tamże pod koniec XIV w. Rozwijały się również bractwa strzeleckie pod wezwaniem Bożego Ciała. Pierwsze tego rodzaju bractwo pojawiło się w 1379 r. w Orniecie. W 1402 r. w Reszlu i w 1420 r. w Braniewie potwierdzone są źródłowo bractwa kapłańskie. Najstarsza informacja na temat bractwa św. Jakuba, opiekującego się pielgrzymami, występuje w dokumencie z 1420 r. Ponadto prawdopodobnie już w XV i XVI w. rozwijały się także w miastach tejże diecezji bractwa cechowe. Kryzys bractw w diecezji warmińskiej nastąpił dopiero ok. połowy XVI w. Był on wyrazem upadku życia religijnego na tym terenie w czasach reformacji³³. Liczba bractw w diecezji warmińskiej

²⁸ J. K ł o c z o w s k i, *Wspólnoty*, s. 240-245; B. K u m o r, *Kościelne stowarzyszenia*, s. 290-292; K. K u ź m a k, *Bractwo*, kol. 1013-1014.

²⁹ H. D u r a n d, op. cit., kol. 144.

³⁰ W. B o c h n a k, op. cit., s. 90-107.

³¹ A. S z o r c, *Dominium Warmińskie. Przywilej i prawo chetmińskie na tle ustroju Warmii*, Olsztyn 1990, s. 23; A. K o p i c z k o, op. cit., s. 12-14.

³² Por. I. C z a r c i ń s k i, op. cit., s. 51-56. Na temat obydwu miast Elbląga por. R. C z a j a, *Atlas Historyczny miast polskich t. I. Prusy Królewskie i Warmia*, red. A. C z a c h a r o w s k i, z. 1. *Elbląg*. Oprac. historyczne: R. C z a j a. Opr. kartograficzne: Z. K o z i e ł, Toruń 1993, s. nlb. (Lokacja Starego Miasta Elbląga: 1246, lokacja Nowego Miasta Elbląga: 1347).

³³ G. M a r t e n, *Die kirchlichen Bruderschaften in Ermland*, „Pastoralblatt für die Diözese Ermland” t. XXXVIII, 1916, nr 1, s. 6-7; I. C z a r c i ń s k i, op. cit., s. 35, 51, 110-112 (Braniewo, Elbląg, Reszel); A. R. C h o d y ń s k i, *Zbroje i kolcze z gdańskiego Dworu Artusa. Z tradycji turniejowych w Polsce*, Malbork 1994, s. 24-26.

przed reformacją nie jest dokładnie znana. Na terenie tej diecezji w granicach po 1525 r., czyli na terenie biskupiego Dominium Warmińskiego powstało w XIV w. ok. 5 bractw, a w XV i XVI aż po 18³⁴. Biorąc pod uwagę niewielki obszar tej diecezji w tym czasie (ok. 78 parafii)³⁵, należy stwierdzić, że bractwa na Warmii rozwijały się bardzo dynamicznie, podobnie jak na Śląsku.

W powstałej również w 1243 r.³⁶ diecezji chełmińskiej bractwa pojawiły się także już w XIV w. Jak można sądzić na podstawie ich zestawień w jej granicach z 1925 r., już w XIV i XV w. powstały tu bractwa ubogich, kapłańskie i Bożego Ciała. Bractwa ubogich występowały w Toruniu, Grudziądzu, Kościerzynie oraz prawdopodobnie w Koronowie (jednak dopiero wzmiankowane w 1596 r.) i Tczewie (kaplica tego bractwa wzmiankowana w końcu XVI w.). W 1341 r. zostało erygowane na Helu, zaliczane do ubogich, bractwo św. Katarzyny, mające na celu ratowanie tonących na morzu. W XIV-XV w. prawdopodobnie powstało bractwo ubogich św. Łazarza w Tucholi. W diecezji chełmińskiej popularne były, jak się wydaje, bractwa kapłańskie, które były również rozpowszechnione w sąsiadującym z nią od zachodu archidiecezji pomorskiej, należącym w okresie przedrozbiorowym do diecezji włocławskiej. Najwcześniejsze z nich powstały w Gdańsku. Były to bractwa kapłańskie przy kościele parafialnym NMP: pod wezwaniem św. Doroty (bractwo notariuszy) powstałe przed 1369 r. i NMP wprowadzone ok. 1374 r. oraz trzecie, późniejsze, bliżej nieznanne. Natomiast w Toruniu zaprowadzono w 1394 r. przy kościele parafialnym św. Jana Chrzciciela i św. Jana Ewangelisty bractwo kapłańskie pod wezwaniem Bożego Ciała oraz przy kościele parafialnym św. Jakuba bractwa: NMP (1409 — nie aprobowane przez biskupa) i literackie pod wezwaniem NMP powstałe przed 1428 r.³⁷ Jeśli chodzi o archidiecezję pomorską, znany jednak tylko jedno bractwo kapłańskie, w Pucku, erygowane w połowie XIV w. Konfraternie te, jak można przypuszczać, prawie całkowicie zanikły w drugiej połowie XVI w., w okresie gwałtownego szerzenia się reformacji na tym terenie. Wiadomo także, że istniało przed reformacją bractwo kapłańskie pod wezwaniem Niepokalanego Poczęcia NMP w Chojnicach. Bractw Bożego Ciała w diecezji chełmińskiej powstało w XIV w. dwa, a przed reformacją istniało tylko jedno tego typu bractwo na jej terenie, mianowicie w Grudziądzu. Prawdopodobnie w diecezji tej powstało przed wybuchem reformacji także jedno bractwo różańcowe w Brodnicy. Niektóre z wymienionych bractw diecezji chełmińskiej w późniejszym okresie zanikły lub też zostały wchłonięte przez bractwa różańcowe, żywiłowo rozwijające się w XVII i XVIII w.³⁸

W pozostałych diecezjach polskich, poza Śląskiem oraz pokrzyżackimi diecezjami: warmińską i chełmińską, najwcześniej bractwa pojawiły się w diecezji krakowskiej, przede wszystkim w samym Krakowie. Pierwsze z nich pochodzą także z XIV w. Najstarsze bractwa krakowskie powstały przy głównych kościołach tej aglomeracji miejskiej (trzy miasta: Kraków, Kazimierz, Kleparz)³⁹. Najwcześ-

³⁴ A. Kopiczko, op. cit., s. 226-228; I. Czarciński, op. cit., s. 51-57.

³⁵ A. Olczyk, *Sieć parafialna biskupstwa warmińskiego do roku 1525*, Lublin 1961; S. Li-tak, *Kościół łaciński w Rzeczypospolitej około 1772 roku. Struktury administracyjne*, Lublin 1996, s. 127, 409-415.

³⁶ A. Liedtke, *Zarys dziejów diecezji chełmińskiej*, NP t. XXXIV, 1971, s. 71; A. Szorc, op. cit., s. 23.

³⁷ I. Czarciński, op. cit., s. 38-50.

³⁸ *Diecezja chełmińska. Zarys historyczno-statystyczny*, Pelplin 1928, s. 81-82.

³⁹ J. Wyrozumski, *Dzieje Krakowa. Kraków do schyłku wieków średnich*, Kraków 1992, s. 160 (Kraków lokacja 1257), 238 (Kazimierz, lok. 1335), 259-265 (Kleparz, lok. 1366).

niej, bo już w latach 1342-1347 zostało erygowane bractwo Najświętszego Sakramentu (czyli Bożego Ciała) przy nowo wzniesionym kościele Bożego Ciała na Kazimierzu, który od 1342 r. stał się kościołem parafialnym. *Terminus ante quem* jego erekcji stanowi rok 1347, w którym istniejące już bractwo otrzymało 40-dniowy odpust. Bractwo to aprobował ok. 1348 r. biskup krakowski (1348-1366) Bodzanta. W jego skład wchodził duchowni i świeccy. Konfraternia ta, jak głosi późniejsza, siedemnastowieczna tradycja, powstała z połączenia cechów sukienniczego z rzeźnickim i miała bliskie związki z władzami miasta Kazimierza. W XV w. zmieniła wezwanie na NMP. Samo zaś bractwo nabrało charakteru maryjnego⁴⁰.

Najpóźniej na przełomie lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XIV w. powstało drugie bractwo krakowskie pod wezwaniem NMP przy kościele Mariackim. Prawdopodobnie w tym czasie istniało przy tym kościele także bractwo o charakterze pobożności eucharystycznej, które jednak zanikło już pod koniec XIV w.⁴¹. Natomiast bractwo NMP, mimo, że funkcjonowało wcześniej (*ab antiquo*) zostało zatwierdzone przez krakowskiego wikariusza generalnego i prepozyta kolegiaty św. Michała w Krakowie Jana Rzeszowskiego dopiero w 1411 r. jako bractwo *presbiterorum et Civium Cracoviensium sexus utriusque*. Jan Rzeszowski zatwierdził jego ustawy w imieniu biskupa krakowskiego (1392-1414) Piotra Wysza, a samo bractwo wyjął spod władzy miejscowego rządcy parafii z zastrzeżeniem, że nie naruszy ono jego praw⁴². Długotrwała zwłoka w zatwierdzeniu tego bractwa wynikała zdaniem H. Zaremskiej z konfliktu między biskupem a radą miejską Krakowa na tle prawa patronatu w stosunku do kościoła Mariackiego. Bractwo, jak się wydaje, brało stronę rady miejskiej. Nie jest wykluczone, że zostało ono powołane dla wzmocnienia tejże rady⁴³. Dlatego też wspomniany biskup Piotr Wysz erygował w 1404 r. inne, konkurencyjne bractwo NMP przy cmentarnym kościele św. Barbary, wybudowanym w latach 1394-1402⁴⁴ obok kościoła Mariackiego.

Niewiele wiadomo o powstałym kilka lat przed 1387 r. bractwie św. Urszuli i 11 Tysięcy Dziewic przy kościele parafialnym św. Szczepana w Krakowie. Lepiej jest ono znane dopiero od XVI w.⁴⁵. W 1403 r. pojawiło się bractwo Polaków przy kościele św. Katarzyny augustianów eremitów na Kazimierzu⁴⁶, sprowadzonych przez Kazimierza Wielkiego z Czech w 1342 r.⁴⁷, a w 1410 r. bractwo św. Zofii przy kościele św. Marka, należącym do kanoników regularnych od pokuty, zwanych markami⁴⁸. Dalszy rozwój bractw w Krakowie obserwujemy dopiero w czasach biskupstwa (1423-1455) Zbigniewa Oleśnickiego. Dążąc do odnowy życia

⁴⁰ H. Zaremska, op. cit., s. 85-87, 89.

⁴¹ J. Mitkowski, *Księga zmarłych bractwa kościoła Panny Marii w Krakowie (wiek XIV-XVIII)*, „Studia Historyczne” t. XI, 1968, z. 1 (40), s. 77; H. Zaremska, op. cit., s. 48, 106.

⁴² *Kodeks dyplomatyczny katedry krakowskiej św. Wacława cz. 2*, wyd. F. Piekosiński, Kraków 1883, nr 259, s. 355-356.

⁴³ H. Zaremska, op. cit., s. 49.

⁴⁴ *Katalog zabytków sztuki w Polsce t. IV. Miasto Kraków cz. 2*, Warszawa 1978, s. 94; J. Pasenda, *Kościół św. Barbary w Krakowie z domem zakonnym księży jezuitów. Historia i architektura*, Kraków 1985, s. 23-28.

⁴⁵ K. Trzciniński, *Laur niezwiędłej niewinności [...] to jest bractwo św. Urszuli [...] w [...] kościele farnym s. Szczepana w Krakowie przed 1387 założone [...] 1730*. Por. T. Ryk, op. cit., s. 27; H. Zaremska, op. cit., s. 49.

⁴⁶ H. Zaremska, op. cit., s. 55, 86, 176.

⁴⁷ G. Uth, *Szkic historyczno-biograficzny zakonu augustiańskiego w Polsce*, Kraków 1930, s. 65, 203.

⁴⁸ H. Zaremska, op. cit., s. 51, 80, 175.

religijnego w diecezji, zatwierdzał on już istniejące bractwa i nadawał im odpusty oraz erygował w 1433 r. nowe bractwo ubogich przy kościele parafialnym Wszystkich Świętych w Krakowie⁴⁹. Niewątpliwie on też erygował pojawiające się po raz pierwszy w 1447 r. bractwo związane z kaplicą węgierską przy kościele franciszkanów w Krakowie⁵⁰, występujące po raz pierwszy w 1456 r. bractwo Świętego Ducha przy kościele parafialnym św. Krzyża pozostającym w rękach zakonu duchaków⁵¹, bractwo przy kościele parafialnym św. Stanisława Biskupa i Męczennika i Michała Archanioła na Skalce⁵², znane z wizytacji radziwiłłowskiej z 1599 r. jako bractwo rolników, wzmiankowane w 1461 r. przy kościele św. Mikołaja w Krakowie drugie bractwo Polaków⁵³ oraz bractwo ubogich przy kościele św. Jakuba na Kazimierzu, które po raz pierwszy pojawia się w źródłach z 1484 r.⁵⁴ Natomiast na Kleparzu pierwsze bractwo powstało dopiero w początkach XVI w. Było to bractwo Ubóstwa Chrystusowego przy kolegiacie św. Floriana, erygowane w 1501 r.⁵⁵, a u karmelitów przed 1502 r.⁵⁶

Aż do początków XV w. bractwa w całej aglomeracji krakowskiej powstawały wyłącznie przy kościołach parafialnych. W każdej parafii krakowskiej, z wyjątkiem Mariackiej, powstało tylko jedno bractwo. Tylko w parafii Mariackiej powstało ich dwa, ale przy dwóch kościołach, jedno przy kościele Mariackim, a drugie przy kościele św. Barbary. Pierwsze bractwa krakowskie były zakładane przez biskupów i radę miejską. Konfraternie przy nie parafialnych kościołach klasztornych zaczęły się pojawiać dopiero od początku XV w. Proces ten zapoczątkowali augustianie eremici.

Stopniowo bractwa zaczęły się szerzyć w całej diecezji. Niektóre z nich powstały, podobnie jak w Krakowie, już XIV w. B. Kumor wydał źródła odnoszące się do wprowadzonego w 1349 r. do kościoła parafialnego w Bochni bractwa literackiego (czyli osób wykształconych, znających łacinę)⁵⁷. Proces rozwoju bractw w diecezji krakowskiej przyspieszył biskup Zbigniew Oleśnicki. Oprócz już wspomnianych bractw krakowskich założył on wiele innych bractw poza Krakowem. Ze względu na brak systematycznych badań, musimy się tu ograniczyć do przykładów tej jego działalności. Tak więc według wizytacji z końca XVI w. erygował on bractwa ubogich w Borzęcinie, Koprzywnicy, Łękawicy (1448 r.), Porąbce Uszewskiej, Szczepanowie, Wojniczcu, Szczurowej, Jadownikach, Skaryszewie i Żarnowcu⁵⁸.

Szczególnie dużo bractw powstało w południowej Małopolsce, w erygowanym przez Oleśnickiego w 1448 r.⁵⁹ archidiakonacie sądeckim. Najstarsze bractwo po-

⁴⁹ E. Wiśniowski, *Bractwa*, s. 63; H. Zaremska, op. cit., s. 50, 79-80.

⁵⁰ H. Zaremska, op. cit., s. 82-83.

⁵¹ Tamże, s. 83-84.

⁵² Tamże, s. 87, 176.

⁵³ Tamże, s. 90.

⁵⁴ Tamże, s. 87, 176.

⁵⁵ Tamże, s. 92, 176.

⁵⁶ H. Zaremska, op. cit., s. 176. Według B. Panka, op. cit., s. 42, bractwo szkaplerzne przy kościele karmelitów na Piasku w Krakowie mogło istnieć już od schyłku XIV w.

⁵⁷ *Średniowieczne przyczynki źródłowe do dziejów bractwa literackiego NMP w Bochni i do salin bocheńskich*, wyd. B. Kumor, ABMK t. I, 1960, z. 2, s. 181.

⁵⁸ H. Zaremska, op. cit., s. 50, 107; B. Kumor, *Prepozytura*, s. 237.

⁵⁹ B. Kumor, *Organizacja archidiakonalna w Małopolsce południowej*, „Prawo Kanoniczne” t. II, 1959, nr 1-2, s. 391-423; tenże, *Archidiakoniat*, s. 283.

wołał tu w 1410 r. w Pilźnie biskup Piotr Wysz. Było to bractwo kapłańskie⁶⁰. B. Kumor przypuszcza, że najstarsze na tym terenie było pochodzące już z XIV w. bractwo literackie w Nowym Sączu, przy kościele parafialnym św. Małgorzaty (kolegiata od 1448 r.). Przypuszczenie to nie ma jednak wyraźnego potwierdzenia w źródłach. Pierwsza wzmianka dotycząca wymienionego bractwa pochodzi dopiero z wizytacji z 1597 r.⁶¹ Wydaje się, że pięć innych bractw kapłańskich z tego terenu sięga swoją metryką XV lub początków XVI w. Były to bractwa w Starym Sączu, erygowane w pierwszej połowie XV w., Nowym Targu (przed 1488), Strzyżowie (przed 1488), Dębicy (przed 1517) i Ropczycach (przed 1527)⁶². Prawdopodobnie niektóre z dość licznych w Małopolsce bractw literackich, znanych z przełomu XVI i XVII w., także powstały już w XV w.

W erygowanej w 1416 r. prepozyturze tarnowskiej, obejmującej tylko jeden dekanat tarnowski, już w XV w. zostało zaprowadzone wspomniane wyżej bractwo ubogich w Łętowicach. Nie jest wykluczone, że w tym stuleciu powstały dalsze dwa: Bożego Ciała i literackie przy kolegiacie tarnowskiej (kolegiata tarnowska erygowana w 1400 r.). W XVI w., przed soborem trydenckim, przybyły na tym terenie jeszcze cztery bractwa: ubogich w Dąbrowie Tarnowskiej, prawdopodobnie literackie bractwo NMP w Górze Zbylitowskiej oraz rycerskie i strzeleckie, obydwie w Tarnowie, co do których brak jednak śladów ich istnienia od drugiej połowy XVI w.⁶³

Najstarszym bractwem na terenie archidiaconatu lubelskiego było bractwo NMP, występujące od 1396 r. przy stojącym na miejscu dzisiejszego kościoła powiatkowskiego Wniebowzięcia NMP, kościele NMP i św. Barbary w Lublinie⁶⁴. W XV w. pojawiły się trzy dalsze bractwa na terenie tego archidiaconatu, mianowicie dwa bractwa w Sienniu: rolników, zatwierdzone przez biskupa Zbigniewa Oleśnickiego w 1450 r. i ubogich pod wezwaniem św. Katarzyny z Góry Synaj, zatwierdzone w 1492 r. Natomiast w Lublinie powstało przed 1495 r. bractwo kapłańskie⁶⁵. Większy rozwój bractw obserwuje się na terenie archidiaconatu w pierwszej połowie XVI w., kiedy to wprowadzono w 1505 r. bractwo ubogich do kościoła parafialnego w Chodlu, bractwo rolników w 1532 r. do kościoła w Pawłowicach, św. Stanisława Biskupa w 1543 r. w Piotrawinie oraz w 1548 r. bractwo literackie w Solcu⁶⁶.

W prepozyturze wiślickiej, charakteryzującej się bardzo starą i dobrze rozwiniętą siecią parafialną⁶⁷, bractwa w średniowieczu były jednak słabo rozwinięte.

⁶⁰ B. Kumor, *Archidiaconat*, s. 218; tenże, *Statuty bractwa kapłańskiego oficjalu pilzneńskiego przy kościele św. Jana Chrzciciela w Pilźnie*, ABMK t. V, 1962, s. 385-391.

⁶¹ B. Kumor, *Archidiaconat*, s. 111.

⁶² B. Kumor, *Archidiaconat*, s. 130, 182, 263, 145, 237, tenże, *Statuty Bractwa Literackiego Nauki Chrześcijańskiej przy kościele św. Małgorzaty w Nowym Sączu*, ABMK t. II, 1961, z. 1-2, s. 353-388, szczególnie s. 356. W diecezjach niemieckich i na Pomorzu Zachodnim bractwa kapłańskie nosiły nazwę bractw kalendowych (E. Wiśniewski, *Bractwa*, s. 59).

⁶³ B. Kumor, *Prepozytura*, s. 215 (powstanie prepozytury tarnowskiej), 225 (Dąbrowa Tarnowska), 258-259 (Tarnów), 263 (erekcja kolegiaty).

⁶⁴ J. Flağa, *Bractwa religijne w archidiaconacie lubelskim na początku XVII wieku (1604)*, s. 154.

⁶⁵ Tamże, s. 155-156.

⁶⁶ Tamże, s. 156.

⁶⁷ E. Wiśniewski, *Rozwój sieci parafialnej w prepozyturze wiślickiej w średniowieczu*, Warszawa 1965, s. 94.

Tylko bractwo rolników w Konieńłotach (dekanat Pacanów) ma pewną metrykę piętnastowieczną. Powstało ono „dla wspierania dusz zmarłych” w 1469 r., ale już w wizytacji kardynała Jerzego Radziwiłła z 1598 r. brak po nim śladów⁶⁸. Natomiast bractwa czterech dekanatów (Kije, Pacanów, Sokolina i Opatowiec) tejsze prepozytury występujące w końcu XVI i w początkach XVII w. noszą już cechy bractw potrydenckich. Są to bractwa: NMP, św. Anny i różańcowe. Tylko bractwo literackie w Szydłowie (1566)⁶⁹ mogło powstać wcześniej. Jeszcze inną sytuację odnotowujemy w tzw. dziekaniu kieleckiej, czyli w dawnym archidiaconacie radomskim, obejmującej od końca XVI w., dekanaty radomski, zwoleński i stężycki, gdzie organizacja parafialna wykształciła się nieco później⁷⁰. Bractw przedtrydenckich tu się nie spotyka.

Stosunkowo liczne były bractwa w okresie przed soborem trydenckim w diecezji poznańskiej, ale najwcześniejsze z nich — kapłańskie — pojawiają się tu dopiero w źródłach z XV w. Zdaniem J. Nowackiego, pierwsze z nich powstały już w XIV w. Pełny ich rozwój przypada jednak na XV w. Były one zakładane przy kościołach, przy których nie było żadnych kolegów duchownych takich, jak kapituły lub mansjonarze. W okresie od początku XV do połowy XVI w. Nowacki doliczył się ich 21⁷¹. Drugą co do wielkości grupą bractw z tego czasu w diecezji poznańskiej stanowiło 19 konfraterni ubogich⁷². Ponadto istniały już w połowie XV w. trzy bractwa pod wezwaniem NMP, które mogły być również bractwami kapłańskimi. Były to bractwa: przy kościele św. Marii Magdaleny w Poznaniu wzmiankowane w 1453 r., we Wschowie, występujące w źródłach z 1454 r. oraz trzecie w Świeciechowie, po raz pierwszy wymienione w źródłach w 1463 r.⁷³ W diecezji poznańskiej znane były także bractwa strzeleckie: jedno w Skwierzynie (pierwsza wzmianka w 1479 r.) i drugie w Świebodzinie (pierwsza wzmianka w 1517 r.)⁷⁴, należącym do końca XVI w. do diecezji poznańskiej, a w czasach późniejszych do wrocławskiej⁷⁵. W sumie w okresie przed soborem trydenckim powstało w diecezji poznańskiej ok. 55 bractw. Tak więc na ok. 700 parafii tej diecezji przed wybuchem reformacji byłoby co najmniej 55 bractw. Niektóre z nich w okresie późniejszym zmieniły swój charakter. Powstałe jako kapłańskie, znane są od końca XVI w. jako literackie, których rozwój na tym terenie nastąpił dopiero w pierwszej połowie XVII w.⁷⁶

Na ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej, gdzie organizacja kościelna, diecezjalna i parafialna oraz zakony rozwinęły się w okresie późniejszym, również i bractwa pojawiły się odpowiednio później. Najwcześniejsze powstały one na wschodnich ziemiach koronnych. Ich rozwój w Wielkim Księstwie Litewskim (WKL) był

⁶⁸ E. Wiśniewski, *Prepozytura*, s. 86, 98.

⁶⁹ Tamże, s. 118.

⁷⁰ S. Litak, *Kościelne podziały administracyjne w Radomskim w XVI-XVIII w.*, [w:] *Radom i region radomski w dobie szlacheckiej Rzeczypospolitej* t. II, pod red. Z. Guldona i S. Zielińskiego, Radom 1996, s. 10-11.

⁷¹ J. Nowacki, op. cit., s. 737-738.

⁷² Tamże, s. 744.

⁷³ Tamże, s. 745.

⁷⁴ Tamże, s. 744.

⁷⁵ J. Nowacki, op. cit., s. 22-26. por. J. Köhler, *Das Ringen um die tridentinische Erneuerung im Bistum Breslau. Vom Abschluss des Konzils bis zur Schlacht am Weissen Berg. 1564-1620*, Köln — Wien 1973, s. 22.

⁷⁶ J. Nowacki, op. cit., s. 745.

znacznie bardziej opóźniony. Postępował on wraz z chrystianizacją Litwy. Mimo że na Rusi koronnej kościoły obrządku łacińskiego istniały już tu i ówdzie w okresie wcześniejszym, to jednak właściwy rozwój łacińskiej organizacji kościelnej nastąpił tu dopiero po utworzeniu w 1367 arcybiskupstwa, a w 1375 r., metropolii halickiej, której siedzibę przeniesiono w latach 1412-1414 do Lwowa⁷⁷. Od tego czasu zaczęto tworzyć nowe lub przywracać już wcześniej erygowane i zanikłe biskupstwa: przemyskie, chełmskie, łuckie, kamienieckie i kijowskie⁷⁸, które powstawały obok istniejącej już od wczesnego średniowiecza prawosławnej struktury kościelnej⁷⁹. Organizacja parafialna, z wyjątkiem diecezji przemyskiej⁸⁰ i chełmskiej⁸¹, była tu jeszcze w XVI w. słabo rozwinięta⁸². Podobnie rzecz się miała z zakonami. Nie było więc warunków szerszego rozwoju bractw. W archidiecezji halickiej powstały w XIV w. tylko dwa bractwa w największym na tym terenie środowisku miejskim i kościelnym we Lwowie. Jedno z nich — literackie — powstało przy katedrze, a drugie prawdopodobnie także literackie pod wezwaniem NMP, przy kościele NMP Śnieżnej. Obydwa pojawiły się w 1387 r. Źródła z XV w. wymieniają cztery dalsze bractwa we Lwowie. Były to występujące również przy kościele NMP Śnieżnej w 1426 r. bractwo niemieckie, bractwo ubogich przy katedrze, występujące po raz pierwszy w 1442 r. i również przy katedrze, odnotowane w 1457 r. bractwo Bożego Ciała oraz znane ze wzmianki z 1464 r. bractwo Paska św. Franciszka przy kościele bernardynów. Wzmiankowane zaś w 1492 r. przy katedrze bractwo o nieznanym bliżej charakterze (*doleatorum*) było prawdopodobnie bractwem cechowym. Na ogół bractwa te zanikają jednak w późniejszych czasach. Tylko trzy z nich (obydwa literackie i niemieckie) dotrwały do XVII w.⁸³ Niektóre upadły w okresie wojen kozackich, moskiewskich i tureckich w XVII w. Pod koniec XIV w. pojawiło się pierwsze bractwo w diecezji przemyskiej, mianowicie w Krośnie. Było to bractwo literackie istniejące w czasach biskupa Eryka (1377-1391). W XV w. powstało w diecezji przemyskiej pięć nowych bractw: Bożego Ciała w Drohobyczu (zaprowadzone w 1445 r.), literackie w Radymnie (1446), literackie przy katedrze w Przemyślu (1494) oraz prawdopodobnie przed 1451 r. literackie w Samborze, przed 1473 r. NMP w Sanoku i, jak się wydaje, przed 1488 r. literackie w Mościskach. W pierwszej połowie XVI w., a być może że częściowo już w końcu XV w., doszło siedem nowych. Były to bractwa ubogich w Przemyślu i Soli wzmiankowane w 1502 r., bractwo literackie w Niżankowicach

⁷⁷ W. Abraham, *Powstanie organizacji Kościoła łacińskiego na Rusi* t. I, Lwów 1904, s. 195-211, 258-259, 268-269, 296-299; tenże, *Początki arcybiskupstwa łacińskiego we Lwowie*, Lwów 1909, s. 14-15. Por. Z. Budzyński, *Ludność pogranicza polsko-ruskiego w drugiej połowie XVIII wieku. Stan. Rozmieszczenie. Struktura wyznaniowa i etniczna* t. I, Przemyśl — Rzeszów 1993, s. 47-54.

⁷⁸ S. Litak, *Kościół łaciński w Rzeczypospolitej*, s. 36. Tam szczegółowa literatura.

⁷⁹ Por. K. Chodynicki, *Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska 1370-1632*, Warszawa 1934, s. 3-63; L. Bieńkowski, *Organizacja Kościoła wschodniego w Polsce*, [w:] *Kościół w Polsce* t. II: *Wiek XVI-XVIII*, pod red. J. Kłoczowskiego, Kraków 1970, s. 794-797.

⁸⁰ J. Ataman, *Zarys dziejów diecezji przemyskiej obrządku łacińskiego*, Przemyśl 1985, s. 7-8.

⁸¹ Por. L. Bieńkowski, *Działalność organizacyjna biskupa Jana Biskupca w diecezji chełmskiej (1417-1452)*, „Roczniki Humanistyczne” t. VII, 1958, wyd. 1960, z. 2, s. 187-255 i mapa.

⁸² Por. T. Trajdos, *Kościół katolicki na ziemiach ruskich Korony i Litwy za panowania Władysława II Jagiełły (1386-1434)* t. I, Wrocław 1983, passim oraz S. Litak, *Od reformacji do oświecenia. Kościół katolicki w Polsce nowożytnej*, Lublin 1994, s. 84-85.

⁸³ J. Krętosz, op. cit., s. 275-276.

po raz pierwszy wymienione w źródłach w 1504 r. Ponadto w 1543 r. pojawia się bractwo Bożego Ciała przy katedrze w Przemyślu⁸⁴.

Rozwój bractw na innych terenach polskich jest słabo znany. Wiemy jednak, że bractwa literackie występowały w Zamościu, w diecezji chełmskiej i w Gródku, w diecezji kamienieckiej⁸⁵. Niewątpliwie w diecezjach tych było ich więcej. Niektóre z nich mogły powstać w okresie przedtrydenckim. Z pojedynczych i przypadkowych informacji źródłowych⁸⁶ wynika, że na innych ziemiach etnicznie polskich i na Rusi Czerwonej rozwój bractw był w zasadzie podobny do wyżej przedstawionego.

Ogólnie można więc powiedzieć, że najwcześniej bractwa pojawiły się na Śląsku, a około 100 lat później w diecezjach: warmińskiej i chełmińskiej metropolii ryskiej oraz w diecezji krakowskiej. Średniowieczne bractwa powstawały przede wszystkim w miastach. Bractwa najpóźniej pojawiły się na słabo zurbanizowanych terenach wschodnich (z wyjątkiem Lwowa) schryścianizowanych w końcu XIV w. lub objętych organizacją Kościoła łacińskiego dopiero w XIV-XV w. Aż do drugiej połowy XVI w. nie było na ziemiach polskich zbyt dużo rodzajów bractw o celach czysto ascetyczno-dewocyjnych, były to przeważnie bractwa literackie pod wezwaniem NMP oraz bractwa Bożego Ciała i Trójcy Świętej. Rzadko występują bractwa poświęcone poszczególnym świętym. Natomiast bardziej były rozwinięte, zwłaszcza na Śląsku, bractwa o nastawieniu religijno-społecznym i charytatywnym. Były to przede wszystkim bractwa kurkowe (strzeleckie) często pod wezwaniem Bożego Ciała (mające jak się wydaje pewne związki z cechami), liczne w dobrze rozwiniętych miastach śląskich, a rzadziej pojawiające się w granicach państwa polskiego oraz bractwa kapłańskie, szpitalne, ubogich i rolników. Prawdopodobnie liczne były również bractwa cechowe, które jednak ze względu na swoją specyfikę wymagają odrębnego potraktowania; nie każdy cech posiadał swoje bractwo⁸⁷. W porównaniu z innymi krajami Europy zachodniej⁸⁸ bractwa w Polsce, ogólnie rzecz biorąc, podobnie jak cała organizacja kościelna, były słabo rozwinięte. Wystarczy tu przytoczyć porównanie diecezji poznańskiej z kamińską, obejmującą Pomorze Zachodnie. O ile według H. Heydena w diecezji kamińskiej było w XIV-XV w. ok. 185 bractw⁸⁹, to w porównywalnej (ok. 700 parafii) i graniczącej z nią od wschodu diecezji poznańskiej można się ich doliczyć, jak już wiemy, tylko ok. 55. Należy pamiętać, że w niektórych krajach zachodnich, jak zwłaszcza Italia, bractwa stały się ważnymi ośrodkami reformy kościelnej⁹⁰, podjętej następnie przez sobór trydencki.

⁸⁴ H. B o r c z, op. cit., s. 83-85.

⁸⁵ J. A l b e r s k i, op. cit., s. 12.

⁸⁶ E. W i ś n i o w s k i, *Bractwa*, s. 54-62; B. K u m o r, *Kościelne stowarzyszenia*, s. 289-356.

⁸⁷ E. W i ś n i o w s k i, *Bractwa*, s. 60; P. P. G a c h, op. cit., s. 134.

⁸⁸ Por. G. L e B r a s, *Esquisse*, s. 419-421; R. F o s s i e r, *Histoire sociale de l' occident médiéval*, Paris 1970, s. 178-180; *Histoire de la France religieuse*. Sous la direction de J. L e G o f f e t R. R e m o n d, Paris 1988, s. 33, 393; M. V e n a r d, *Volksfrömmigkeit und Konfessionalisierung*, [w:] *Die katholische Konfessionalisierung. Wissenschaftliches Symposium der Gesellschaft zur Herausgabe des Corpus Catholicorum und des Vereins für Reformationsgeschichte 1993*, Herausgegeben von W. R e i n h a r d u n d W. S c h i l i n g, Aschendorf 1995, s. 266-269.

⁸⁹ H. H e y d e n, *Kirchengeschichte Pommerns* t. I, Köln — Brunsfeld 1957, s. 158-164. Por. E. W i ś n i o w s k i, *Bractwa*, s. 55. Bractwa były także dobrze rozwinięte (od XIV w.) w sąsiedniej diecezji lubuskiej, por. A. W e i s s, *Organizacja diecezji lubuskiej w średniowieczu*, [w:] *Studia kościelnohistoryczne* t. I, Lublin 1977, s. 189-195.

⁹⁰ E. I s e r l o h, J. G ł a z i k, H. J e d i n, *Reformation, katholische Reform und Gegenreformation*, Freiburg 1967, s. 452-453, 460.

Bardzo szybki rozwój bractw w Polsce, podobnie jak w całym Kościele katolickim⁹¹, nastąpił dopiero w okresie potrydenckim. Bractwa podobnie jak zakony stały się ważnym czynnikiem odnowy religijnej. Ruch ten zmierzający do objęcia całego społeczeństwa zarówno miejskiego jak i wiejskiego, został (podobnie jak inne dziedziny życia kościelnego) prawnie uregulowany i poddany kontroli. Papież Pius V w breve z 1571 r., zabronił erygowania dwóch bractw Imienia Jezus przy jednym kościele, a Grzegorz XIII zakaz ten rozciągnął w 1575 r. na pozostałe bractwa. Najważniejszą jednak podstawą rozwoju bractw w okresie nowożytnym stała się bulla Klemensa VIII „Quaecumque” z 7 grudnia 1604, która, nawiązując do poprzednich rozporządzeń papieskich, wprowadziła nowy porządek w ruch bracki. Stała się ona punktem zwrotnym w rozwoju bractw w Kościele katolickim w ogóle. Wszystkie dotychczasowe bractwa, także i zakonne, miały być ponownie zatwierdzone przez ordynariuszy miejsc. Najważniejszym postulatem bulli z 1604 r. było jednak zezwolenie zakonnikom na erygowanie bractw typowo zakonnych przy kościołach parafialnych⁹². W Polsce konstytucję tę wprowadził w życie biskup krakowski (1616-1630) Marcin Szyszkowski na synodzie krakowskim w 1621 r. precyzując warunki, na jakich można było zaprowadzać bractwa po kościołach⁹³. Praktyka jednak wyprzedzała formalne uregulowania. Podobnie jak na Zachodzie⁹⁴, również i w Rzeczypospolitej bractwa zaczęły się mnożyć już od końca XVI w. W ich rozwoju zakony zaczęły grać pierwszorzędą rolę. Bractwa stały się jakby przedłużeniem działalności duszpasterskiej zakonów. Szerzyli je także biskupi-reformatorzy z końca XVI i początków XVII w.⁹⁵ Ich fundatorami i dobrodziejami byli: król, duchowieństwo, szlachta i mieszczaństwo⁹⁶. Prawo erekcji bractw przysługiwało tylko biskupowi ordynariuszowi oraz przełożonym zakonów na mocy zezwolenia Stolicy Apostolskiej. Każde bractwo otrzymywało także odpowiednie odpusty, nadawane przez papieża lub biskupów na mocy indultu papieskiego⁹⁷. Dążono do upowszechnienia bractw w społeczeństwie oraz kontrolowano je przy okazji cokolikuletnich wizytacji parafii i klasztorów⁹⁸. O ile bractwa średniowieczne

⁹¹ Przykładem może być tu rozwój bractw pokutnych w trzech diecezjach prowincji kościelnej Avignon: Avignon, Carpentras, Cavaillon — M. V e n a r d, *Les confréries de pénitents au XVIe siècle dans la province ecclésiastique d' Avignon*, „Memoires de Vaucluse” 6e serie t. I, 1967, s. 56-63.

⁹² B. K u m o r, *Kościelne stowarzyszenia*, s. 302-303.

⁹³ *Reformationes generales ad clerum et populum dioecesis Cracoviensis pertinentes. Ab [...] Martino Szyszkowski [...] episcopo Cracoviensi, duce Severiensis in synodo dioecesana sancitae et promulgatae. Anno MDCXXI [...]*, s. 140-149.

⁹⁴ E. W. Z e e d e n, *Die Entstehung der Konfessionen. Grundlagen und Formen Der Konfessionsbildung im Zeitalter der Glaubenskämpfe*, München — Wien 1965, s. 137; H. T ü c h l e, C. A. B o u m a n, J. L e B r u n, *Reforme et contre-reforme*, Paris 1968, s. 316, 423.

⁹⁵ J. T a z b i r, *Szlachta i teologowie. Studia z dziejów polskiej kontrreformacji*, Warszawa 1987, s. 218. Przykładem biskupa reformatora propagującego bractwa może być biskup krakowski kardynał Jerzy Radziwiłł. Por. F. M a c h a y, *Działalność duszpasterska kardynała Radziwiłła, biskupa krakowskiego*, Kraków 1936, s. 74-76.

⁹⁶ Por. *Średniowieczne przyczynki*, s. 179-189; W. B o c h n a k, op. cit., s. 156-179; K. G ó r s k i, *Zarys dziejów duchowości w Polsce*, Kraków 1986, s. 224.

⁹⁷ W. B o c h n a k, op. cit., s. 125-128, 139, 146.

⁹⁸ W schemacie powizytacyjnego opisu parafii zarówno w Polsce jak i w innych krajach zawsze było miejsce na opis bractwa. Por. S. L i t a k, *Die kirchlichen Visitationsberichte in Polen vom Ende des 16. bis zum 19. Jahrhundert*, [w:] *Kirche und Visitation. Beiträge zur Erforschung des frühneuzeitlichen Visitationswesens in Europa*. Herausgegeben von E. W. Z e e d e n und P. Th. L a n g,

bardziej były ukierunkowane na problemy społeczne i posiadały więcej swobody działania, to bractwa potrydenckie, będące wyrazem odnowy religijnej i kościelnej, nabrały w większym stopniu charakteru dewocyjnego i były ściślej podporządkowane władzy kościelnej⁹⁹. Niektóre z nich łączyły się w arcybractwa w celu wzajemnej wymiany przywilejów i odpustów. Nigdy jednak, jak się wydaje, nie zatraciły one całkowicie charakteru charytatywnego, zwłaszcza w stosunku do własnej wspólnoty, a celem niektórych z nich było przede wszystkim udzielanie pomocy potrzebującym. Bractwa wytwarzały słabo jeszcze zbadany, specyficzny klimat religijny i obyczajowy, nie zawsze w pełni aprobowany przez Kościół (stąd zdarzające się konflikty), różny w poszczególnych rodzajach bractw, a nawet w poszczególnych wspólnotach brackich, zależny od celów, jakie sobie one stawiały i od uwarunkowań lokalnych. W nich też rozwinął się bogaty i mało znany folklor religijny, który zaczął zanikać dopiero w czasach oświecenia¹⁰⁰. Ogólnie można stwierdzić, że w XVII i XVIII w. nie było chyba żadnego odcinka życia społecznego, do którego nie dotarłyby bractwa¹⁰¹. Każdy stan i każda warstwa społeczna, mężczyźni i kobiety, znajdowali w nich odpowiednie formy przeżyć religijnych i działalności społeczno-charytatywnej. Szczególnie bujnie rozwijały się one w miastach. Bractwa, to przede wszystkim instytucje miejskie¹⁰².

Rozwój bractw w końcu XVI oraz w XVII i XVIII w. dokonywał się w ścisłym związku z rozwojem kultu maryjnego i kultów świętych, propagowanych zwłaszcza przez zakony. Dużą rolę odegrał tu szerzący się kult obrazów oraz coraz liczniejsze pielgrzymki do miejsc cudami słynących¹⁰³. Podobnie jak w Europie zachodniej także i w Polsce najistotniejsze znaczenie w rozwoju bractw miały jednak dynamicznie rozwijające się zakony¹⁰⁴, jak dominikanie szerzący bractwa różańcowe, dominikanie i pijarzy upowszechniający bractwo NMP Łaskawej — patronki

Stuttgart 1984, s. 127. Por. także, M. Venard, *Die französischen Visitationsberichte des 16. bis 18. Jahrhunderts*, tamże, s. 51; P. Th. Lang, *Reform in Wandel, Die katholischen Visitations-interrogatorien des 16. und 17. Jahrhunderts*, tamże, s. 135 i 150 (kwestionariusz wizytacyjny biskupstwa w Konstancji z 1592 r.), s. 174-175.

⁹⁹ W. B o c h n a k, op. cit., s. 115-119.

¹⁰⁰ Por. J. S. B y s t r o Ń, *Dzieje obyczajów w dawnej Polsce. Wiek XVI-XVIII* t. I, Warszawa 1994, s. 319. O kryzysie bractw w Polsce w czasach oświecenia zob. L. B i e Ń k o w s k i, *Oświecenie i katastrofa rozbiorów (2. połowa XVIII wieku)*, [w:] *Chrześcijaństwo w Polsce. Zarys przemian. 966-1979*, pod red. J. K ł o c z o w s k i e g o, Lublin 1992, s. 315.

¹⁰¹ Por. S. L i t a k, *Struktura i funkcje parafii w Polsce*, [w:] *Kościół w Polsce* t. II, s. 460-465.

¹⁰² Pierwsze bractwa w Polsce powstały „głównie, jeśli nie wyłącznie w ośrodkach miejskich” — E. W i ś n i o w s k i, *Bractwa*, s. 58. Por. W. B o c h n a k, op. cit., s. 102; H. B o r c z, op. cit., s. 87-89 oraz np. K. M a l i s z e w s k i, *Kościół katolicki w protestanckim Toruniu u schyłku XVI i w XVII wieku* [w:] *Z przeszłości diecezji chełmińskiej. 1243-1992. Materiały konferencji naukowej w Toruniu 6 XI 1993 r.*, pod red. M. B i s k u p a, Toruń 1994, s. 61-65.

¹⁰³ O rozwoju kultu maryjnego w Polsce w XVI w. por. A. W i t k o w s k a, *Le cult marial dans la vie religieuse polonaise au XVe siècle*, [w:] *De cultu Mariano saeculo XV. Acta Congressus Mariologici-Mariani Internationalis Caesaraugustae Anno 1979 celebrati*. Vol. 2. *De cultu Mariano apud varias nationes saec. XVI. Pars altera*, Romae 1986, s. 421-435 oraz t a ż, *Uroczyste koronacje wizerunków maryjnych na ziemiach polskich w latach 1717-1992*, [w:] A. J a c k o w s k i, A. W i t k o w s k a, Z. J a b ł o Ń s k i, I. S o ł j a n, E. B i l s k a, *Przestrzeń i Sacrum. Geografia kultury religijnej w Polsce i jej przemiany w okresie od XVII do XX w. na przykładzie ośrodków kultu i migracji pielgrzymkowych*, Kraków 1995, s. 87-103; t a ż, *Maryjne loca sacra na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej w początkach XIX wieku*, tamże, s. 105-121 i załącznik 2.

¹⁰⁴ Rozwój zakonów w Polsce zob. J. K ł o c z o w s k i, *Zakony męskie w Polsce w XVI-XVIII wieku*, [w:] *Kościół w Polsce* t. II, s. 496-594.

Warszawy (od 1651 r.), augustianie eremici propagujący (głównie po 1579 r.) bractwa Pocieszenia NMP, karmelici trzewickowi działający w Polsce od XIV w. i karmelici boski sprowadzeni do Polski w 1605 r. opiekujący się bractwami szkaplerznymi; bractwa te szerzyli od połowy XVII w. również i pijarzy. Bractwa Niepokalanego Poczęcia NMP, Matki Boskiej Loretańskiej oraz bractwa św. Anny i żołnierskie bractwa św. Michała Archanioła, upowszechniające kult Niepokalanego Poczęcia NMP, szerzyli bernardyni. Franciszkanie konwentualni i jezuiti upowszechniali zarówno bractwa Niepokalanego Poczęcia NMP, jak i Matki Boskiej Loretańskiej. Jezuiti propagowali bractwa Niewolników Bogurodzicy (Niewolników Marii), niepopularne jednak w Polsce z racji idei niewolnictwa; generał jezuitów Matus Vitelleschi zakazał już w 1636 r. jezuitom należenia, propagowania i kierowania tymi bractwami. Niemniej jeszcze w XVIII w. niektórzy jezuiti szerzyli „polską szkołę życia wewnętrznego z niewolnictwem Marii”¹⁰⁵. Oni też zakładali od 1563 r. (w Polsce od 1571 r.) liczne sodalicje mariańskie przeznaczone głównie dla studiującej młodzieży, zwłaszcza w kolegiach jezuickich, ale były także znane sodalicje skupiające rzemieślników, szlachtę a nawet ubogich. Sodalicje te, a także bractwa występowały pod różnymi tytułami maryjnymi, jak najczęściej Niepokalanego Poczęcia NMP oraz Matki Boskiej Bolesnej, Narodzenia NMP, czy Zwiastowania NMP. Jezuiti szerzyli bractwa i kult Serca Jezusowego, o którego uznanie zwracali się biskupi polscy do Rzymu w 1765 r.¹⁰⁶ Wreszcie paulini rozpowszechniali bractwo Anioła Stróża, założone w 1616 r. (od 1626 arcybractwo) na Jasnej Górze. Natomiast zakon reformatów miał formalny (1623, 1757) zakaz zakładania bractw¹⁰⁷.

Bractwa powstawały i szerzyły się również jako rezultat wielkich wydarzeń politycznych i religijnych. Do spopularyzowania znanego już od XV w. bractwa różańcowego w wielkim stopniu jak wiadomo przyczyniło się zwycięstwo nad flotą turecką pod Lepanto w 1571 r., a zwycięstwo króla Jana Sobieskiego pod Wiedniem w 1683 r. stało się wielkim impulsem w rozwoju (istniejącego już od 1638 r.) bractwa Imienia Marii. Bractwo zaś Matki Boskiej Jasnogórskiej powstało jakby na pamiątkę pierwszej w Polsce koronacji obrazu Matki Boskiej na Jasnej Górze w 1717 r. Bractwo to zostało zatwierdzone przez papieża w 1718 r. i w tymże roku zostało wprowadzone do kościoła paulinów na Jasnej Górze. W pewnym związku z kultem Madonny Częstochowskiej pozostawało również erygowane w 1731 r. przy pijarskim kościele Przemienienia Pańskiego w Krakowie bractwo Królowej Korony Polskiej, które, propagowane przez pijarów, miało wydźwięk patriotyczny i narodowy, jakkolwiek w okresie przedrozbiorowym jego rozwój był bardzo słaby¹⁰⁸.

¹⁰⁵ K. Górski, op. cit., s. 252.

¹⁰⁶ Na temat sodalicji por. S. Bednarski, *Upadek i odrodzenie szkół jezuickich w Polsce*, Kraków 1933, s. 404; L. Piechnik, *Dzieje Akademii Wileńskiej* t. II, Rzym 1983 s. 90-92; t. III, s. 69-78; S. Obirek, *Jezuici w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w latach 1564-1668*, Kraków 1996, s. 65-68; J. Flaga, *Działalność duszpasterska zakonów w drugiej połowie XVIII w. 1767-1772*, Lublin 1986, s. 206-223. Na temat kultu Serca Jezusowego por. np. S. Szymański, *Dzieje kultu Serca Jezusowego w Polsce*, „Homo Dei” t. XXX, 1961, s. 351-359.

¹⁰⁷ A. J. Szeinstejnke, *Kościół Świętego Antoniego i klasztor franciszkanów-reformatów w Warszawie. 1623-1987*, Kraków 1990, s. 226.

¹⁰⁸ Różwój bractw por. L. Willaert, *Après le concile de Trente. La Restauration catholique. 1563-1648*, [w:] *Histoire de l'Église depuis les origines jusqu'à nos jours*. Fondée par A. Fliche et V. Martin, 1960, s. 164. K. Kuźmak, *Bractwa Matki Boskiej*, s. 15-36. K. Kantak, *Bernardyni polscy* t. I, Lwów 1933, s. 156-159; tenże, *Franciszkanie polscy* t. I, Kraków 1938,

Od końca XVI w. zaczęły się na wielką skalę rozwijać bractwa poświęcone poszczególnym świętym. I w tym przypadku dużą rolę odegrały zakony, propagujące nie tyle kultury własnych świętych, jak np. św. Franciszek, św. Tomasz z Akwinu czy św. Alojzy, co świętych ogólnokościelnych.

Jezuici, a konkretnie Piotr Skarga założył w 1584 r. (na wzór rzymskiego bractwa miłosierdzia) przy należącym do jezuitów kościele św. Barbary w Krakowie bractwo (od 1588 arcybractwo) miłosierdzia, z którym od 1588 r. był związany również założony przez Skargę bank pobożny, mający udzielać pożyczek pod zastaw osobom będącym czasowo w trudnej sytuacji życiowej¹⁰⁹. Bractwo wraz z bankiem rozprzestrzeniło się następnie w wielu miastach Rzeczypospolitej. Oprócz wymienionych rozwijały się w XVII w. także bractwa o wydźwięku politycznym, jak np. wymagające osobnego opracowania bractwa orderowe¹¹⁰.

Na temat ilościowego wzrostu bractw w państwie polsko-litewskim od końca XVI w. brak dokładnych danych. Z niepełnych zestawień rodzajów i liczb bractw oraz czasu ich pojawiania się w źródłach niedwuznacznie jednak wynika, że na Śląsku i terenach etnicznie polskich najwięcej bractw powstało w XVII w. a w diecezjach pokrzyżackich (chełmińskiej i warmińskiej), a zwłaszcza na wschodnich ziemiach Rzeczypospolitej — w XVIII w.

Największy rozwój bractw ze wszystkich diecezji obydwu polskich prowincji kościelnych (gnieźnieńskiej i lwowskiej) miał miejsce w diecezji wrocławskiej, która prawie w całości leżała na Śląsku, a więc za granicą Rzeczypospolitej. Rozwoju tego nie zdołała zahamować reformacja. Poważne jego osłabienie nastąpiło dopiero w czasach oświecenia, jak się wydaje w rezultacie zajęcia przeważającej części Śląska przez luteranckie Prusy w połowie XVIII w. oraz występujących tu prądów oświeceniowych. Tak więc w okresie od XIII do XVIII w., daje się stwierdzić w diecezji wrocławskiej 46 rodzajów bractw i około 257 wspólnot brackich występujących przeważnie przy kościołach parafialnych lub filialnych. Oczywiście, nie wszystkie one przetrwały przez cały interesujący nas okres. Wiele z nich, zwłaszcza powstałych przed reformacją, upadło lub zmieniło swój profil już w XVI w. Tak wielki rozwój bractw na tym terenie można do pewnego stopnia wytłumaczyć inną strukturą organizacji parafialnej na Śląsku. Sieć kościołów parafialnych i filialnych była w diecezji wrocławskiej o wiele lepiej rozwinięta niż w Polsce. Należy też podkreślić silne wpływy niemieckie na cały Kościół na Śląsku¹¹¹, w tym także na rozwój bractw. Wydaje się, że najwięcej bractw na Śląsku powstało w XVII w., w czasach intensywnej jego rekatolicyzacji inspirowanej przez Habsburgów¹¹². Spośród 162 bractw diecezji wrocławskiej o znanym czasie ich powstania, 66 było erygowanych w okresie 400 lat od XIII do XVI w., 50 tylko

s. 218-223; t. II, s. 288-297; H. C z e r w i e ń, *Bractwa*, [w:] *Encyklopedia katolicka* t. I, Lublin 1985, kol. 616-617 (Bractwa Anioła Stróża). Problem znaczenia bractw różańcowych porusza J. K ł o c z o w s k i, *Od pustelni do wspólnoty. Grupy zakonne w wielkich religiach świata*, Warszawa 1987, s. 188.

¹⁰⁹ [I. P o ł k o w s k i], *Księga pamiątkowa Arcybractwa Miłosierdzia i Banku Pobożnego w Krakowie od roku 1584 do 1884, skreślona w roku jubileuszowym*, Kraków 1884, s. 4-64 (tam źródła).

¹¹⁰ K. K u ź m a k, *Bractwa Matki Boskiej*, s. 26-27.

¹¹¹ Por. B. P a n z r a m, *Geschichtliche Grundlagen der ältesten schlesischen Pfarrorganisation*, Breslau 1940, s. 35-43 i mapa; S. L i t a k, *Kościół łaciński w Rzeczypospolitej*, s. 113-114.

¹¹² D. V e l s e n, *Die Gegenreformation in den Fürstentümer Liegnitz-Brieg-Wohlau*, Leipzig 1932, s. 24-155.

w XVII w. i 36 w XVIII w. Podkreślić należy, że spośród 95 pozostałych bractw, których początków nie znamy, prawdopodobnie większość również powstała w XVII w., czyli w okresie największego ich rozwoju.

Bractwa licznie występowały także w diecezji krakowskiej, obejmującej z grubsza biorąc, całą Małopolskę właściwą. Liczne bractwa były w samym Krakowie. W końcu XVI w. były to jednak najczęściej bractwa cechowe, jakkolwiek nie wszystkie cechy posiadały własne bractwa. Na 31 zwizytowanych w 1599 r. kościołów krakowskich było co najmniej 10 bractw. Najwięcej bractw dewocyjnych i cechowych skupiało się w tym czasie wokół kościoła Mariackiego w rynku krakowskim oraz kościoła św. Floriana na Kleparzu¹¹³. W położonym w południowowschodniej części tej rozległej diecezji archidiecezji nowosądeckim, gdzie były one stosunkowo dobrze rozwinięte, w 98 parafiach (w XVIII w.) w okresie do drugiej połowy XVIII w. było 18 rodzajów bractw, w ramach których powstało 112 wspólnot brackich¹¹⁴, podczas gdy w XV i XVI w. powstało ich zaledwie ok. 18, to w XVII w. — 50, a w XVIII — 44. W sąsiedniej zaś prepozyturze tarnowskiej, czyli w dekanacie tarnowskim na 20 parafii było 13 ich rodzajów oraz 32 bractwa¹¹⁵. W każdej prawie parafii funkcjonowało co najmniej jedno bractwo; w XV-XVI w. powstało ich 10, w XVII w. — 13, a w XVIII w. — 9. Nie inaczej przedstawiała się ta sprawa w prepozyturze wiślickiej, gdzie jak wiemy w średniowieczu bractwa były słabo rozwinięte. Ogólnie występowało w niej 14 rodzajów bractw i 86 bractw. W XV w. powstało tu jednak tylko 1 bractwo. Prawie wszystkie powstały w końcu XVI i w XVII w. (48) oraz w XVIII w. (36)¹¹⁶. Ponieważ znamy przeważnie tylko pierwsze o nich wzmianki pojawiające się w źródłach, ich początki można by przesunąć na nieco wcześniejszy okres, czyli w XVIII w. powstałoby ich jeszcze mniej niż podano. W wysuniętym na północ diecezji krakowskiej archidiecezji lubelskim spośród 149 bractw (nie licząc 25 nowego typu bractw miłosierdzia zaprowadzonych na tym terenie w latach osiemdziesiątych XVIII w. przez prymasa i administratora diecezji krakowskiej M.J. Poniatowskiego), najwięcej bractw powstałoby w XVII, a najmniej w XVIII w.¹¹⁷. Natomiast w tzw. dziekanii kieleckiej, obejmującej dekanaty: Radom, Stężyca, Zwoleń, opóźnionej pod względem rozwoju osadnictwa i parafii, było w połowie XVIII w. 8 rodzajów bractw i 36 wspólnot brackich na 48 parafii. Ich początki bardzo słabo są znane. Z wizytacji biskupa krakowskiego (1746-1758) Andrzeja Stanisława Kostki Załuskiego z lat 1747-1748 wynika, że trzy z nich powstały w drugiej połowie XVI w., 11 — w XVII w. i aż 22 zapewne częściowo w XVII i częściowo w XVIII w.¹¹⁸.

Pewną odrębnością z punktu widzenia rozwoju bractw charakteryzowały się diecezje: chełmińska i warmińska oraz diecezje wschodnie, położone na ziemiach ruskich i litewskich. W diecezji chełmińskiej oraz w archidiecezji pomorskiej diecezji wrocławskiej występowało w XIV-XVIII w. 21 rodzajów bractw i ok. 150 bractw. W XIV-XV w. oraz w czasach reformacji mogło ich powstać najwyżej

¹¹³ P. P. G a c h, op. cit., s. 134.

¹¹⁴ Obliczono na podstawie: B. K u m o r, *Archidiecezja*.

¹¹⁵ Obliczono na podstawie: B. K u m o r, *Prepozytura*.

¹¹⁶ Obliczono na podstawie: E. W i ś n i o w s k i, *Prepozytura*.

¹¹⁷ J. F l a g a, *Bractwa religijne w archidiecezji lubelskiej do końca XVIII wieku*, s. 302-330.

¹¹⁸ Zestawiono na podstawie wizytacji: Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie. AV 38, 44 oraz Tabel biskupa A.S. Załuskiego, tamże, Tabele, 1 i Z. G u l d o n *Wizytacja parafii radomskich z 1747 roku*, [w:] *Radom i region radomski w dobie szlacheckiej Rzeczypospolitej*, s. 45-65.

kilkanaście. Większość z nich, jak już wiemy, później upadła. Właściwy rozwój bractw na tym terenie nastąpił dopiero w XVII w., kiedy erygowano ich co najmniej 53 oraz w XVIII w., w którym powstało ich aż 79. Największy rozwój bractw w diecezji chełmińskiej przypada więc na XVIII w.¹¹⁹ Podobną sytuację obserwujemy w diecezji warmińskiej (25 rodzajów bractw w okresie od XVI do XVIII w. i 105 bractw na 78 parafii), gdzie również widać przewagę bractw pojawiających się w XVIII w. (38) w stosunku do XVII w. (20), XVI w. (19) oraz XIV i XV w. (ok. 23). Co do pięciu pozostałych, trudno określić ich czas powstania nawet w przybliżeniu.¹²⁰ Być może, że pewną odrębność rozwoju bractw w diecezji chełmińskiej i warmińskiej należy wiązać z zagrożeniem obydwu tych diecezji ze strony protestantyzmu jeszcze nawet w XVIII w. W diecezjach położonych na wschodnich ziemiach Rzeczypospolitej bractwa również rozwijały się przede wszystkim w XVIII w. Dużo ich było (ponad 85 w połowie XVIII w.) w diecezji przemyskiej¹²¹. W lepiej zbadanej archidiecezji lwowskiej, położonej podobnie jak przemyska prawie w całości w wielkim województwie ruskim, było w okresie od XIV do XVIII w. (jak można sądzić z niezbyt dokładnego zestawienia J. Krętosza) ok. 26 rodzajów bractw, nie licząc bractw cechowych ani trzecich zakonów. Na terenie całej archidiecezji było w tym czasie ok. 104 wspólnoty brackie. Największa ich koncentracja występowała w stolicy archidiecezji, we Lwowie, gdzie ich było przy kościołach parafialnych i klasztornych ok. 30. Rozwijały się one mimo wielkich trudności i zniszczeń w drugiej połowie XVII w., kiedy terytorium tej archidiecezji stało się teatrem wojen kozackich, tureckich i moskiewskich¹²². O ile w XIV i XV można, jak już wiemy, doliczyć się w niej tylko sześciu lub siedmiu bractw (Lwów) to w XVI w. pojawiło się już 10 nowych we Lwowie i innych miastach archidiecezji, w XVII w. — 42, a w XVIII — 45. Pełny rozwój bractw obserwujemy tu aż do sześćdziesiątych lat XVIII w.¹²³ Podobnie proces ten przebiegał w sąsiedniej diecezji przemyskiej¹²⁴. Natomiast w diecezji łuckiej rozwój bractw rozpoczął się dopiero w okresie potrydenckim, od przełomu XVI i XVII w. Nie jest jednak wykluczone, że jakieś bractwa istniały już wcześniej w tej rozległej diecezji, obejmującej różnorodny pod względem etnicznym teren, położonej na Wołyniu, Podlasiu i obejmującej województwo braclawskie¹²⁵, lecz dotkliwy brak źródeł (oprócz podlaskiej części tej diecezji) nie pozwala tego stwierdzić. W świetle dostępnych materiałów źródłowych najstarszym bractwem na tym terenie było bractwo różańcowe w Rossoszu (dekanat Janów Podlaski) zaprowadzone w 1600 r.¹²⁶ W okresie XVII-XVIII w. głównie w podlaskiej części diecezji było 11 rodzajów bractw. Samych zaś bractw można się doliczyć na podstawie niezbyt dokładnych zestawień L. Królika — 82. Bractw tych najwięcej, bo 48, pojawia się dopiero w źródłach z XVIII w. Metrykę siedemnastowieczną ma ich prawdopodobnie tylko 34¹²⁷. Proporcje te mogą się jednak zmienić po dokładniejszym

¹¹⁹ *Diecezja chełmińska*, s. 80-84.

¹²⁰ A. Kopiczko, op. cit., s. 226-228 (obliczono na podstawie tabeli nr 44).

¹²¹ J. Ataman, op. cit., s. 28.

¹²² Por. W. Müller, *Organizacja terytorialna diecezji przemyskiej w okresie przedrozbiorowym (1375-1772)*, NP t. XLVI, 1976, s. 35; Z. Buźniński, *Uwagi krytyczne do studium o sieci parafialnej w archidiecezji lwowskiej obrządku łacińskiego do r. 1772*, NP t. LXVII, 1987, s. 260.

¹²³ J. Krętosz, op. cit., s. 281-282.

¹²⁴ H. H. Borcz, op. cit., s. 85, 87.

¹²⁵ Por. S. Litak, *Kościół łaciński w Polsce*, mapa.

¹²⁶ L. Królik, op. cit., s. 338.

¹²⁷ Tamże, s. 336-337.

zbadaniu bractw w diecezji łuckiej, do której znacznie więcej zachowało się źródeł z XVIII niż z XVII w.

Bardzo mało wiemy na temat rozwoju i funkcjonowania bractw w diecezjach: wileńskiej i żmudzkiej w WKL. Pierwsza z nich powstała w 1388¹²⁸, a druga w 1417 r.¹²⁹ Jan Kurczewski w swej monografii poświęconej diecezji wileńskiej prawie całkowicie problem bractw pominął. Wymienił tylko kilka bractw wileńskich, wspominał o zamiarze założenia bractwa kapłańskiego w 1522 r. oraz o „stowarzyszeniu miłośniernych osób pod tytułem Nikodema dla ratunku chorych na zarazę i do grzebania umarłych”, powstałym w Wilnie w 1626 r. Prawdopodobnie chodzi tu o bractwo pogrzebowe. Zwraca uwagę na próby ożywienia bractw przez synod biskupa Michała Zienkowicza (1730-1762) z 1744 r. i zainteresowanie nimi biskupa Ignacego Jakuba Massalskiego (1762-1794)¹³⁰. Natomiast W. Zahorski podaje krótką historię bractwa Imienia Marii wprowadzonego do katedry wileńskiej w 1761 r.¹³¹. Więcej na temat bractw diecezji wileńskiej znajdujemy w relacjach o stanie tej diecezji do Rzymu. Biskup Benedykt Wojna (1600-1615) stwierdza w relacji z 1609 r.: *Sodalitates et congregationes sub nomine Corporis Christi, Dei Parae Mariae Virginis, Montis Pietatis per provinciam hanc in plurimis ecclesiis florent*¹³². Relacje z XVII i XVIII w. podkreślają, że takie bractwa jak NMP, Niepokalanego Poczęcia NMP, Bożego Ciała, św. Marcina, Imienia Marii, różańcowe, szkaplerzne były liczne przy katedrze wileńskiej, przy kościołach parafialnych i klasztorach. Miały one swoje ołtarze, sprzęt liturgiczny, promotorów i seniorów. Bractwa te urządzały procesje brackie, nabożeństwa różańcowe, brały udział w pogrzebach oraz mszach i wielu innych nabożeństwach¹³³. Według relacji biskupa Michała Zienkowicza z 1733 r.¹³⁴ w Wilnie były następujące konfraternie: Imienia Marii przy katedrze, różańcowe przy kościele dominikanów, szkaplerzne przy kościele karmelitów, Niepokalanego Poczęcia NMP przy kościele bernardynów, Bożego Ciała przy kościele św. Jana, który należał do jezuitów i zarazem był parafialnym oraz przy innych kościołach. Prawie dosłownie opis ten powtarzają relacje tegoż biskupa z lat: 1741 i 1746¹³⁵. W relacji z 1749 r. podkreślono, że w samym mieście Wilnie było 20 bractw, a oprócz tego występowały one licznie w całej diecezji¹³⁶. Późniejsze relacje biskupa Michała Zienkowicza z lat 1754, 1759 i biskupa Ignacego Jakuba Massalskiego z 1767 r. problem bractw przedstawiają już bardzo zwięźle¹³⁷. Relacje nie informują na temat czasu powstania bractw. Pewien wgląd w tę sprawę dają zawierające pewne dane historyczne

¹²⁸ J. Ochmański, *Biskupstwo wileńskie w średniowieczu. Ustrój i uposażenie*, Poznań 1972, s. 10; Z. Iwinski, *Litwa w dobie chrztu i unii z Polską*, [w:] *Chryścianizacja Litwy*, pod. red. J. Kłoczowskiego, Kraków 1987, s. 59-66.

¹²⁹ G. Błaszczyk, *Diecezja żmudzka od XV do początku XVII wieku. Ustrój*, Poznań 1993, s. 13.

¹³⁰ J. Kurczewski, *Biskupstwo wileńskie od jego założenia aż do dni obecnych, zawierające dzieje i prace biskupów i duchowieństwa diecezji wileńskiej oraz wykaz kościołów, klasztorów, szkół i zakładów dobroczynnych i społecznych*, Wilno 1912, s. 119, 140, 143.

¹³¹ W. Zahorski, *Katedra wileńska*, Wilno 1904, s. 171-173.

¹³² *Relationes*, s. 39.

¹³³ Tamże, s. 39, 89, 100, 101, 108, 123, 142, 158, 159, 174, 183, 186, 187, 194, 197, 210.

¹³⁴ Tamże, s. 123.

¹³⁵ Tamże, s. 143, 158-159.

¹³⁶ Tamże, s. 174.

¹³⁷ Tamże, s. 186-187, 194, 197, 210.

akta wizytacji biskupa Massalskiego z lat 1782-1784, zachowane dla dekanatów: Braśław, Kowno, Pobojsk i Wiłkomierz¹³⁸. Ze źródeł tych wynika, że w tych czterech dekanatach występowało w pierwszej połowie lat osiemdziesiątych XVIII w. 17 rodzajów bractw i 74 bractwa. Spośród tych ostatnich dla 19 akta wizytacji nie podają czasu ich powstania. Natomiast spośród pozostałych 55 tylko sześć jak się wydaje, było erygowanych przed XVII w.¹³⁹, siedem — w XVII w. i aż 42 w XVIII w., tak w pierwszej jak i w drugiej połowie tego stulecia, w latach 1701-1773. Gwałtowne zahamowanie rozwoju bractw nastąpiło tu dopiero na skutek zniesienia w 1775 r. przez biskupa Massalskiego kap brackich. Dość powszechnie przyjęto ten fakt w diecezji jako zniesienie samych bractw¹⁴⁰.

Wydaje się, że podobny przebieg miał rozwój bractw w diecezji żmudzkiej. Wedle relacji biskupa Jerzego Tyszkiewicza (1633-1649) z 1639 r. w diecezji tej miały być liczne bractwa: Aniołów Stróżów, św. Izydora Oracza, bractwa katechetyczne pod wezwaniem *Oeconomiae Spiritualis et invocatione Christi Infantis* oraz bractwa NMP i św. Józefa¹⁴¹. W drugiej relacji tego biskupa z 1646 r. brak jednak już wzmianki o bractwach: *Oeconomiae Spiritualis et invocatione Christi Infantis* i św. Józefa, ale pojawiają się nowe: Bożego Ciała, różańcowe, św. Anny, Nauki Chrześcijańskiej, rolników oraz „inne pobożne kongregacje pod wezwaniem NMP”, przez które, zdaje się, należy rozumieć sodalicje mariańskie¹⁴² w szkołach jezuickich. Natomiast z relacji biskupa Stefana Jana Giedroycia (1778-1802) z 1783 r. dowiadujemy się, że w diecezji żmudzkiej było 80 bractw¹⁴³ na 100 parafii¹⁴⁴. Natomiast brak było, podobnie jak w XVII w., związanych z bractwami miłosierdzia banków pobożnych. Z powyższych danych wynika, że i w diecezji żmudzkiej rozwój bractw nastąpił przede wszystkim w XVIII w.

Następny problem, to sprawa typologii bractw oraz ich popularności w społeczeństwie. Chodzi tu zwłaszcza o bardzo zróżnicowane bractwa okresu potrydenckiego. Jak już wspomniano, były to przede wszystkim bractwa dewocyjne, ale obok nich istniały także bractwa charytatywne oraz inne, nie dające się łatwo zaszerzegać do żadnej z grup. Zarówno bractwa charytatywne, jak z grupy „innych” nie były jednak zbyt liczne. Spróbujmy zatem bliżej się przyjrzeć najliczniejszym bractwom dewocyjnym, które ściśle wiązały się z rozwojem kultu eucharystycznego, maryjnego i świętych.

Na podstawie niekompletnych jeszcze zestawień bractw w dziewięciu (krakowska, lwowska, łucka, płocka, poznańska, przemyska, warmińska, wileńska i żmudzka)¹⁴⁵ diecezjach (na 17 występujących w XVII i XVIII w. w granicach Rzeczy-

¹³⁸ Archiwum państwowe w Wilnie (APW), F. 694. 1. 3505 (dek. Braśław); F. 694. 1. 3491 (dek. Kowno); F. 694. 1. 3488 (dek. Pobojsk); F. 694. 1. 3507 (dek. Wiłkomierz).

¹³⁹ Są to prawdopodobnie bractwa w Kownie: Pięciu Ran Chrystusa, literackie i różańcowe (APW, F. 694. 1. 3491, k. 3v, 4v, 10v) oraz w Żoślach (tamże, k. 64) i św. Anny w Rumszyszkach, istniejące tam „z dawnych czasów” (tamże, k. 90).

¹⁴⁰ S. L i t a k, *Ze studiów nad religijnością niższych warstw społecznych w Rzeczypospolitej w XVIII wieku*. „Przegląd Humanistyczny” t. XL, 1996, nr 1 (334), s. 168.

¹⁴¹ *Relationes*, s. 252-253. Zakładanie bractw św. Izydora Oracza nakazywał plebanom synod biskupa Jerzego Tyszkiewicza z 1636 r. Zob. M. W o ł o n c z e w s k i, *Biskupstwo żmudzkie*, Kraków 1898, s. 195.

¹⁴² Tamże, s. 282.

¹⁴³ Tamże, s. 432.

¹⁴⁴ S. L i t a k, *Kościół łaciński w Rzeczypospolitej*, s. 45.

¹⁴⁵ Bractwa diecezji przemyskiej, zob. zestawienie w: H. B o r c z, op. cit., s. 88.

pospolitej) można z dużym prawdopodobieństwem przyjąć, że w XVII i XVIII w. funkcjonowało w państwie polsko-litewskim, ok. 80 typów bractw. Bractwa te układają się w trzy wymienione wyżej grupy. Najliczniejsza była grupa bractw dewocyjnych, którą z kolei, przyjmując za kryterium wezwania poszczególnych bractw, można podzielić na pięć podgrup: 1) bractwa o wezwaniach trynitarnych (Świętej Trójcy, Opatrzności Bożej, Bożego Miłosierdzia, Imienia Bożego), 2) bractwa o wezwaniach chrystologicznych (Bożego Ciała, Compassionis, Grobu Jerozolimskiego, Imienia Jezus, Jezusa Konającego, Łęku Jezusa, Męki Pańskiej, Miłośników Krzyża, Pana Jezusa Nazareńskiego, Oeconomia Spiritualis i Dzieciątka Jezus, Pięciu Ran Pana Jezusa, Przemienienia Pańskiego, Serca Jezusowego, Świętego Krzyża, Ukrzyżowania Pana Jezusa), 3) bractwa o wezwaniach maryjnych (Matki Boskiej Królowej Polski, Matki Boskiej Jasnogórskiej, NMP Bolesnej, NMP Łaskawej, Imienia Marii, Literackie NMP, NMP, Ofiarowania NMP, Niepokalanego Poczęcia NMP, Pocieszenia NMP, Portiunkuli, Roratnie, Różańca Świętego, Siedmiu Boleści NMP, Szkaplerza Świętego, Wniebowzięcia NMP, Wspomożenia NMP, Zwiastowania NMP, oraz sodalicja mariańska), 4) bractwa o wezwaniach anielskich (Aniołów Stróżów, Michała Archanioła) oraz 5) bractwa o wezwaniach poszczególnych świętych (Alojzego, Andrzeja, Antoniego Padewskiego, Augustyna i Moniki, Barbary, Cecylii, Iwona, Izydora Oracza, Jakuba, Jana Nepomucena, Jerzego, Jozafata, Józefa, Judy Tadeusza, Marcina, Marii Magdaleny, Mikołaja, Paska św. Augustyna, Paska św. Franciszka z Asyżu, Paska św. Tomasza z Akwinu, Rocha, Stanisława bpa, Tekli, Świętej Rodziny, Urszuli, Walentego, Wawrzyńca). Do bractw charytatywnych można zaliczyć bractwa: kapłańskie, miłosierdzia wraz z bankami pobożnymi, niemieckie, oraz bractwa ubogich. Do grupy „innych” zaliczono bractwa: biczowników, Braci NMP, dobrej śmierci, muzyków, rolników, oraz bractwa strzeleckie nazywane też kurkowymi.

Należy podkreślić, że zaproponowany podział, wzorowany częściowo na podziale wezwań kościołów¹⁴⁶, tak jak już istniejące próby podziału bractw¹⁴⁷, ma tylko robocze znaczenie. Nie jest on precyzyjny. Niektóre bowiem bractwa można by zaszerzować do innych grup lub podgrup. Tak np. bractwa strzeleckie często nosiły wezwania Bożego Ciała, a niektóre bractwa literackie nosiły wezwanie św. Trójcy. Sodalicje mariańskie występowały pod różnymi tytułami maryjnymi. Dokładniejszej typologii bractw będzie można dokonać dopiero po szczegółowym prześledzeniu ich funkcji¹⁴⁸. Mimo jednak swoich braków, powyższy podział orientuje, że z punktu widzenia rodzajów, czyli typów bractw najliczniejsza była grupa bractw poświęconych poszczególnym świętym. Nie oznacza to, że tego typu bractwa były najliczniejsze. Dużą przewagę liczbową miały bowiem bractwa maryjne. Spośród nie kompletnej jeszcze ale reprezentatywnej liczby ok. 1205 bractw występujących w siedmiu (krakowska, lwowska, łucka, płocka, poznańska, warmińska, wileńska) diecezjach w XVII-XVIII w. aż 657 czyli 55%, to bractwa maryjne. Bractw o wezwaniach świętych było 283 (23%), a o wezwaniach trynitarnych 69 (6%), prawie tyle — 68 (6%) — było charytatywnych, chrystologicznych zaś 59 (5%) i anielskich — 43 (4%), podczas gdy bractw z grupy „innych” było tylko 26 (2%).

¹⁴⁶ Tamże, s. 106-111.

¹⁴⁷ Por. K. K u ź m a k, *Bractwa Matki Boskiej*, s. 40 oraz t a ż, *Bractwo*, kol. 1013-1019.

¹⁴⁸ Na dyskusyjność klasyfikacji bractw zwraca również uwagę I. C z a r c i ń s k i, op. cit., s. 15-20.

Każde bractwo miało swoją niekiedy długą historię, odpusty i uświęcone tradycją zwyczaje, mające pierwszorzędne znaczenie dla historii społecznej i dziejów kultury masowej w Polsce. W niniejszym artykule nie ma miejsca na ich szczegółowe przedstawienie. Najpopularniejsze w Rzeczypospolitej i w ogóle w Europie katolickiej w okresie potrydenckim były niewątpliwie bractwa różańcowe. W Polsce miały one bezwzględna przewagę wśród bractw maryjnych. W XVII-XVIII w. (398) 61% bractw tej grupy to bractwa różańcowe. Drugie, choć dość odległe miejsce (107) zajmują bractwa szkaplerzne, które stanowiły już tylko ok. 16% bractw maryjnych. Trzecie miejsce (54) zajmowały bractwa literackie z reguły pod wezwaniem NMP (ok. 8%). Pozostałe 12 rodzajów bractw maryjnych liczyły zaledwie 15%. Bractwa różańcowe miały przewagę we wszystkich zbadanych diecezjach. Największy ich odsetek (75%) występował w diecezji płockiej. Drugie miejsce zajmowała diecezja krakowska (65%). Natomiast diecezje wschodnie i północne (chełmińska i warmińska) charakteryzowały się mniejszą ich liczbą. W diecezji wileńskiej było ich prawdopodobnie ok. 57%, w archidiecezji lwowskiej — 56%, w diecezji łuckiej — ok. 50%, warmińskiej 47%, a w chełmińskiej — tylko ok. 30%. Z pozostałych bractw na większą uwagę zasługują, istniejące już wcześniej na Zachodzie, w Polsce zaś znane co najmniej od 1525 r. (Lubaczów)¹⁴⁹, a silnie propagowane od końca XVI w. bractwa św. Anny, których było w wymienionych 7 diecezjach 157, czyli ok. 55% ogólnej liczby bractw poświęconych świętym. Drugie miejsce zajmują bractwa Świętej Trójcy, których było 56 (czyli 81% bractw trynitarnych). Wśród bractw chrystologicznych wyróżnia się bractwo Serca Jezusowego (16, czyli 27%) oraz bractwo Bożego Ciała (15 — 25%). Bractwo o wezwaniach anielskich było tylko dwa rodzaje: Aniołów Stróżów (39 — 91%) i św. Michała Archanioła (4 — 9%). Jeśli chodzi o charytatywne, wyróżniały się bractwa miłosierdzia. Było ich 31 na 68 tejsze grupy bractw. Większość z nich (co najmniej 25) stanowiły jednak bractwa miłosierdzia nowego typu, zakładane przez prymasa Michała J. Poniatowskiego jako administratora (1782-1794) diecezji krakowskiej. Gdyby je odliczyć, wtedy pozostałoby ich tylko ok. sześciu. Skądinąd jednak wiadomo, że bractwa miłosierdzia występowały prawie we wszystkich znaczniejszych miastach w Rzeczypospolitej, jak, oprócz Krakowa, Wilno (erygowane w 1583), Poznań (1789), Warszawa (1589), Łowicz (1600), Pułtusk (1600), Lwów (1601), Zamość (1601) i Rzeszów (1636). Większość z nich to ważne ośrodki szkolnictwa jezuickiego¹⁵⁰.

Z bractw charytatywnych starego typu najliczniejsze były bractwa ubogich (19) i kapłańskie (17). Z grupy bractw „innych” na uwagę zasługują mające, jak się wydaje, ściślejsze powiązania z cechami bractwa strzeleckie, których było 12 (Warmia), czyli 46% bractw tej grupy.

Przedstawiony ilościowy rozwój bractw wymaga jeszcze weryfikacji poprzez szczegółowe badania w poszczególnych diecezjach i regionach Polski, które oby jak najszybciej nastąpiły. Daje on jednak przybliżony obraz dynamiki ruchu brackiego w Kościele katolickim obrządku łacińskiego w Polsce. Przyszłe badania winny się również skupić na funkcjach religijnych, społecznych i obyczajowych tychże bractw. Każdy bowiem rodzaj bractwa, jak to już podkreślono, reprezentował nieco odmienny typ pobożności. Generalnie rzecz biorąc, wszystkie bractwa potrydenckie miały jednak wydźwięk kontreformacyjny, antyróżnowierczy.

¹⁴⁹ H. B o r c z, op. cit., s. 84.

¹⁵⁰ B. K u m o r, *Kościelne stowarzyszenia*, s. 326.

Rozbudowany kult NMP i tajemnic maryjnych miał szerokie odbicie w bardzo licznych bractwach maryjnych, co kontrastowało z jego zaprzeczeniem przez protestantów. Niektóre bractwa były wyraźnie skierowane przeciw różnowiercom. Do takich należało bractwo św. Anny. Pierwotnie (XIV-XV w.) wyłącznie dewocyjne, od czasu jego założenia i odnowienia w Warszawie w 1578 r. (zatwierdzone w 1581 r., od 1589 r. arcybractwo), broniąc bóstwa Chrystusa i Ducha Świętego oraz sakramentów i kultu świętych, nabrało cech antyariańskich i antyprotestanckich w ogóle¹⁵¹. Podobne cele stawiały sobie bractwa Świętego Ducha¹⁵². Bractwa Aniołów Stróżów natomiast, jak sądzono, były skuteczne przeciw demonom¹⁵³, a bractwo św. Michała Archanioła, jak już wiemy, miało charakter wojskowy. Niektóre bractwa skupiały w większym stopniu arystokrację (np. bractwo św. Anny), a inne były przeznaczone dla chłopów¹⁵⁴ (bractwo św. Izydora Oracza — niezbyt popularne jednak w Polsce, bardziej rozwinięte na Żmudzi). Przy okazji należy zauważyć, że w Rzeczypospolitej prawie nie było bractw noszących wezwania patronów Polski, jak św. Wojciech, św. Stanisław biskup, św. Kazimierz i inni.

Upadek bractw nastąpił w okresie pełnego rozkwitu oświecenia w Europie oraz rozwoju tzw. oświecenia katolickiego, czy też chrześcijańskiego. Bractwa były likwidowane przede wszystkim przez państwo; przykładem może tu być kasata bractw przez cesarza Józefa II w Austrii i Galicji w 1783 r. Na miejsce dotychczasowych, bardzo różnorodnych bractw, miało powstać tylko jedno, bardziej zgodne z duchem oświecenia, mianowicie Bractwo Czynnej Miłości Bliźniego, mające charakter społeczno-charytatywny¹⁵⁵. Podobna tendencja daje się zauważyć i w Polsce po pierwszym rozbiórce, wyszła z kręgów kościelnych i była realizowana przede wszystkim przez prymasa Poniatowskiego. Nawiązywał on do inicjatywy Piotra Skargi, ale jego koncepcja tworzenia bractw miłosierdzia oparta już była na przesłankach oświeceniowych. Nie miały to być jedne z wielu bractw, lecz bractwa, którym inne miały być „subordynowane [...] przy zachowaniu Nabożeństwa właściwego każdemu”. W „Ustanowieniach” tych bractw¹⁵⁶ Poniatowski niejako inkorporował wszystkie dotychczasowe bractwa dewocyjne do bractw miłosierdzia, wykorzystując ich fundusze do celów nie tyle pobożnych, ile użytecznych społecznie, charytatywnych i oświatowych. Bractwa miały się zająć urządzaniem szpitali dla niezdolnych do pracy i chorych oraz zakładaniem szkół parafialnych. Bractwa te jednak nie rozwinęły się w takim sensie jak zakładano¹⁵⁷. W ostatnim zaś dwudziestolecu przed upadkiem Rzeczypospolitej (1795) wszystkie bractwa na ziemiach polskich skazane już były na wegetację.

¹⁵¹ K. Kuźmak, *Bractwa [św. Anny]*, kol. 625-626; Por. J. Tazbir, *Szlachta*, s. 218.

¹⁵² S. Litak, *Od reformacji*, s. 97.

¹⁵³ Tamże, s. 98.

¹⁵⁴ J. Tazbir, *Společne funkcje kultu Izzydora Oracza w Polsce XVII wieku*, PH t. XLVI, 1955, z. 3, s. 420-444; Por. tenże, *Szlachta*, s. 225, 252, 259, 267 oraz Cz. Deptuła, *Legenda i kult św. Izzydora Oracza a problemy wsi pod zaborami „Zeszyty Naukowe KUL” t. XXXIX, 1996, nr 1-2 (153-154)*, s. 132.

¹⁵⁵ K. Kuźmak, *Bractwo*, kol. 1015.

¹⁵⁶ M. J. Poniatowski, *Ustanowienie bractwa miłosierdzia po parafiach w diecezji płockiej*, Warszawa 1777. Podobne „Ustanowienie” zostało wydane przez Poniatowskiego dla diecezji krakowskiej w 1784 r. i archidiecezji gnieźnieńskiej w 1786 r. Por. J. K. Kossakowski, *Xiądz pleban*, Warszawa 1786, s. 121-143.

¹⁵⁷ S. Litak, *Od reformacji*, s. 205; por. M. Grzybowski, *Kościelna działalność Michała Jerzego Poniatowskiego biskupa płockiego. 1773-1785*, Warszawa 1983, s. 183.

Najważniejszym prawem i zarazem przywilejem bractw było posiadanie odpustów. Nadawał je papież i upoważnieni przez niego biskupi. Bractwa posiadały różne odpusty¹⁵⁸, a związane z nimi uroczystości przyciągały wielu wiernych.

Źródłem utrzymania bractw były różnego rodzaju nadania, najczęściej pieniężne. Niektóre bractwa posiadały własne beneficja i obsadę duchowną. Najwięcej takich było, jak się wydaje (rzecz wymaga zbadania), w Małopolsce. Duchownych związanych z bractwami źródła od końca XVI w. najczęściej nazywają promotorami. Najuboższe bractwa, których było w ogóle najwięcej, czerpały dochody na różne potrzeby (utrzymanie ołtarza, opłacenie duchownego za odprawianie nabożeństw brackich itd.) ze składek własnych, uiszczanych w czasie okresowych tzw. schadzek brackich oraz z kwesty, na które członkowie bractwa byli wysyłani ubrani w kapy brackie, w których występowali także w czasie nabożeństw oraz procesji brackich i ogólnokościelnych, jak zwłaszcza procesja w święto Bożego Ciała¹⁵⁹. Używanie kap było tak powszechne i ważne dla członków bractw, że ich zniesienie (ze względu na nadużycia) przez biskupa wileńskiego Ignacego Jakuba Massalskiego, jak to już wspomniano, uznano w wielu przypadkach za likwidację samych bractw.

Wszystkie bractwa, jak się wydaje, były podobnie zorganizowane. Różnice występowały tylko w szczegółach i w nazwach urzędów brackich. Ograniczymy się więc tylko do podania trzech przykładów jako ilustracji tego zagadnienia. Tak więc według statutów z 1608 r. bractwo Literackie i Nauki Chrześcijańskiej w Nowym Sączu (kolegiata) posiadało swojego protektora, którym był biskup krakowski Piotr Tylicki (1607-1616) oraz następujących urzędników: czterech starszych bractwa, pisarza, szafarza, dwóch wizytatorów brackich oraz sługę, którym mógł być miejscowy dzwonnik¹⁶⁰. Bractwo różańcowe w Tauroginiach (dekanat Brasław, diecezja wileńska) na Litwie posiadało w 1783 r. „według dawnych zwyczajów”: marszałków, podskarbic, kantorów, chorążych i wizytatorów¹⁶¹. A bractwo Bożego Ciała w Dryświatach (dekanat Brasław) miało własnego kapłana (zapewne promotora), który był zobowiązany do przyjmowania nowych członków bractwa, propagowania odpustów i odprawiania nabożeństw brackich oraz do zarządzania sprawami duchowymi bractwa. Powinien on także „na schadzce bywać”. Obok tego duchownego bractwo posiadało urzędników: starszego, podskarbiego, marszałka, pisarza, wizytatorów (nawiedzających chorych i powiadamiających księży o ich potrzebach duchowych) oraz sługę¹⁶².

Liczebność członków bractw to problem pierwszorzędnej wagi z dziedziny historii społecznej i socjologii religii. Podstawowym źródłem są tu dość licznie zachowane tzw. księgi brackie, zawierające spisy członków bractw¹⁶³. Niektóre

¹⁵⁸ W. Bochnak, op. cit., s. 142-143.

¹⁵⁹ J. Kitowicz, *Opis obyczajów za panowania Augusta III*, wyd. R. Pollak, Wrocław 1951, s. 49, 56. Por. J. Flaga, *Bractwa i przejawy ich życia religijnego*, s. 52; tenże, *Dochody bractwa różańcowego przy klasztorze dominikańskim w Wysokim Kole w latach 1825-1861*, [w:] *Materiały do dziejów społeczno-religijnych w Polsce*, pod red. Z. Sułowskiego i E. Wiśniowskiego, Lublin 1974, s. 213-214.

¹⁶⁰ B. Kumor, *Statuty bractwa literackiego*, s. 369-378. Por. I. Czarcziński, op. cit., s. 58-66.

¹⁶¹ APW, F. 694. 1. 3505, k. 116v.

¹⁶² Tamże, k. 167-168.

¹⁶³ Przykład księgi brackiej z lat 1700-1807 por. J. Mitkowski, op. cit., s. 82-95 i H. Ruciński, op. cit., s. 164.

z tych ksiąg zawierają setki i tysiące wpisów do bractw. W XVII i XVIII w. prawie każdy katolik, zwłaszcza w miastach, należał do jakiegoś bractwa lub bractw. Problem przynależności do bractw, to nie tylko zagadnienie demograficzne, lecz przede wszystkim religijne i społeczne.

Przedstawiony rozwój bractw w Polsce wymaga jeszcze różnego rodzaju weryfikacji poprzez szczegółowe badania w poszczególnych diecezjach i na poszczególnych terytoriach państwa polsko-litewskiego. Daje on jednak przybliżony obraz dynamiki ruchu brackiego w ramach Kościoła katolickiego obrządku łacińskiego w ciągu kilku wieków. Dotyczy jednak tylko jednego Kościoła w wielonarodowościowym i wielowyznaniowym państwie. Należy bowiem podkreślić, że bractwa były znane także i w innych wspólnotach kościelnych i religijnych, zarówno w Kościele katolickim obrządku greckiego, w Kościele katolickim obrządku ormiańskiego, jak i w Kościele prawosławnym, a nawet w religii mojżeszowej. Podobnie jak katolicy Polacy, tak też i katolicy Ormianie i Rusini unicy, jak i Rusini prawosławni oraz Żydzi zrzeszali się w swoje bractwa, które miały określone cele, zgodne z teologią, prawem i potrzebami danego Kościoła, religii i wyznania.

Do dużego znaczenia doszły bractwa świeckie zwłaszcza w Kościele prawosławnym w Rzeczypospolitej w okresie kryzysu tego Kościoła w drugiej połowie XVI w. W dwóch ostatnich dziesiątkach lat XVI w. podjęły one rozliczne wysiłki zmierzające do reformy cerkwi prawosławnej. Na szczególne podkreślenie zasługuje tu działalność bractwa lwowskiego i wileńskiego. W latach 1585, 1588 i 1589 uzyskały one rozległe przywileje od przebywających w tym czasie na Rusi i w Wilnie patriarchów: antiocheńskiego Joachima i konstantynopolińskiego Jeremiasza. Uniezależniając je od biskupów (staupogigia), patriarchowie ci postawili bractwa w rzeczywistości ponad hierarchią prawosławną. Sprawowały one nadzór nad życiem religijnym wiernych i duchowieństwa, nie wyłączając nawet biskupów. Organizowane na wzór lwowski i wileński bractwa w wielu miastach Rusi i Litwy stały się ważnym czynnikiem reformy prawosławia, choć wywoływały niezadowolenie biskupów. Najwcześniej powstawały na peryferiach osadnictwa ruskiego, a nawet poza jego obszarem (np. Lublin), gdzie świadomość zagrożenia cerkwi była największa. Bractwa te miały wybitnie miejski charakter. Dążyły przede wszystkim do podniesienia poziomu intelektualnego duchowieństwa i wiernych. Zakładały więc i utrzymywały szkoły i związane z nimi drukarnie. Szczególne znaczenie miały: szkoła lwowska, założona w 1585 r. i wileńska, założona w 1589 r. Na ich wzór powstały w końcu XVI w. i pierwszej połowie XVII w. szkoły brackie w Stryju, Gródku, Przemyślu i Bielsku Podlaskim. Oprócz lwowskiej i wileńskiej większy rozgłos zdobyła szkoła w Łucku, a zwłaszcza założona w 1615 r. szkoła na Padole w Kijowie. Szkoły te w odróżnieniu od już istniejących nielicznych szkółek na poziomie elementarnym, miały prezentować wyższy poziom nauczania. W ich programie znalazło się miejsce na nauczanie Pisma św. oraz języka starocerkiewnego i greckiego, a w szkole wileńskiej, bardziej otwartej na kulturę zachodnią, także polskiego i łaciny. Bractwa rozwijały również działalność wydawniczą. Ważną dziedziną ich aktywności była praca charytatywna, wyrażająca się w zakładaniu szpitali, przytułków dla chorych, ubogich i sierot¹⁶⁴. Ponadto dbały one o całokształt spraw cerkiewnych, łącznie z utrzymaniem kleru i służby kościelnej.

¹⁶⁴ Z. B u d z y ń s k i, *Dzieje opieki społecznej w ziemi przemyskiej i sanockiej (XV-XVIII)*, Przemyśl — Kraków 1987, s. 96.

Niektóre z nich na mocy upoważnienia królewskiego, wybierały nawet kapłanów cerkiewnych¹⁶⁵.

Swoje bractwa mieli Żydzi. Na przykład w Przemyślu działało w XVI-XVIII w. kilka bractw żydowskich. Bractwa kahalne w Przemyślu opiekowały się szpitalem żydowskim w tym mieście. Tam też istniało specjalne bractwo do odczytywania psalmów. Bardzo ważne było żydowskie bractwo pogrzebowe w Przemyślu¹⁶⁶.

Podsumowując, należy stwierdzić, że od średniowiecza aż do drugiej połowy XVIII w. bractwa w Polsce, podobnie jak w wielu innych krajach Europy zachodniej, były bardzo liczne. Historycy jednak słabo się nimi interesowali i interesują. Niewątpliwie odegrały one dużą rolę w rozwoju społeczeństwa wielonarodowościowej Rzeczypospolitej przedrozbiorowej. Roli tej jednak nie można jeszcze bliżej określić, ze względu na brak szczegółowych badań. Istniejące studia, poza nielicznymi wyjątkami, mają bowiem charakter wycinkowy, nie pozwalają jeszcze na wyciągnięcie szerszych wniosków. Istnieje więc pilna potrzeba zajęcia się bractwami w Polsce¹⁶⁷ w ramach badań nad społeczeństwem Rzeczypospolitej, którego większość w XVII-XVIII w. należała do bractw i przez bractwa była w dużej mierze wychowywana.

¹⁶⁵ Na temat bractw cerkiewnych por. K. Chodynicki, op. cit., s. 177-183, 383-385, 425-427, 549-553; L. Biernkowski, *Organizacja*, s. 828-837 (tam szczegółowa literatura); S. Senyk, *Marian cult in the Kievan Metropolitane XVII-XVIII centuries*, [w:] *De cultu Mariano saeculis XVII-XVIII. Acta congressus Mariologici-Mariani internationalis in Republica Malitensi anno 1983 celebrati*. Vol. VII. *De cultu Mariano saeculis XVII et XVIII apud varias nationes. Pars altera*. Romae 1988, s. 527. W Kościele prawosławnym: J. Woliński, *Polska i Kościół prawosławny. Zarys historyczny*, Lwów 1936, s. 36, 81 oraz A. Mironowicz, *Prawosławie i unia za panowania Jana Kazimierza*, Białystok 1996, s. 18, 26, 31, 40, 47, 50, 51, 54, 75.

¹⁶⁶ J. Krochmal, *Krzyż i Menora. Żydzi i chrześcijanie w Przemyślu w latach 1559-1772*, Przemyśl 1996, s. 75. Por. Z. Budzyński, *Dzieje*, s. 97.

¹⁶⁷ Obszerne opracowanie historii społecznej w Polsce I. Ihnatowicza, A. Mączaka, B. Zientary i J. Żarnowskiego (*Spółczesność polskie od X do XX wieku*, wyd. 3, poprawione, Warszawa 1996) nie zawiera ani jednego zdania na temat bractw.